

Prof. Univ. I. Chimonovitch. Histoire de l'Economie Politique.

Проф. Унів. І. ШИМОНОВИЧ.

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

(Скорочений курс лекцій).

ЛЬВІВ — КИЇВ, 1923.

ВИДАВНИЦТВО „РУСАЛКА“.
„НАУКОВА БІБЛІОТЕКА“. — Вип. I.

З М І С Т.

	Стор.
ПЕРЕДМОВА	3
Старі часи: <i>Часи Орієнту</i> : Замкнута і рабська господарка	5
<i>Греки</i> : Геріоз, Платон, Ксенофонт і Арістотель	8
<i>Рим</i> : Цицерон, Сенека і Пліній, Катон, Варроні, Колумелла	11
Середні часи: <i>Кріпацтво і феодализм</i> : Англія і Україна	13
<i>Мійське господарство чехів</i>	17
<i>Економічні теорії середньовіччя</i> : Тома Аквінський і Канонічне право	21
Нові часи: <i>Початки товарообміну між Сходом і Заходом</i> : Паргород, Київ і Венеція	25
<i>Упадок кріпацтва в Англії</i>	27
<i>Перероблююча промисловість</i>	28
<i>Обмін</i>	30
<i>Меркантилізм</i> : Стафорд, Мон, Чайльд, Боден і Серра	33
<i>Фізіократи</i> : Ф. Кене, Тюрго і Мерсе де ля Рівер. Лясеферізм.	
Адам Сміт і початок класичної школи	47
<i>Жан Бабтіст Сей</i>	56
<i>Песимісти</i> : Роберт Мальтус і Давид Рікардо	58
<i>Оптимісти</i> : Кері і Бастиа	67
<i>Школа фрітрдерів</i> : Бастиа, Кобден, Брайт і представники класичної школи в Німеччині Тінен, Рау і Герман	70
<i>Джон Стюарт Міль і упадок класичної школи</i>	75
<i>Противники класичної школи:</i>	
<i>Сімонді</i>	81
<i>Фр. Ліст і національна школа</i>	83
Соціалізм: <i>Початки соціал. теорій</i> : Плятон, Кампанелла, Т. Морус і Етьєн Кабе	89
<i>Великі Утопісти</i> : Сен-Симон, Р. Овен і Ш. Фурє	90
<i>Державний соціалізм</i> : Пекер, Луї Влян, Ф. Ляссаль Родбертус	90
<i>Науковий соціалізм</i> : К. Маркс, Ф. Енгельс, Вебель, Лібкнехт, Кавцькі і С. Данилович	101
<i>Критика наукового соціалізму та неомарксизм</i> : Неомарксизм-реформаторський: Бернштайн; Сіндікалізм: Сорель	108
Історична школа: В. Рошер, Б. Гільденбанд і К. Клаєс. Молода, істор. школа: Шмолер, Віхер, Зомбарт, Бретано, Вагнер, Шефле і Маршаль	113
<i>Впливи історичної школи</i> : Англія: Деслі, Веджгот, Джівонс і Тойнбі; Франція: Е. Лавелей, П. Жяд	118
Психологічна школа: К. Менгер, Бем-Баверк і Візер та Клярк, Пяттен і Фішер	120
<i>Математична школа</i> : Госсен, Джівонс, Вальрас	123
Анархізм: У. Годвін, Прудон, М. Штінер, Бакуїн, Кропоткін	125
Україна: М. Туган-Вараіовський, В. Косинський, К. Воблай, М. Грушевський, Ф. Щербина, С. Остапенко, О. Мицюк, К. Мацієвич, С. Веселовський, А. Синявський і В. Тимошенко	132
<i>Література для студій.</i>	

Проф. Унів. І. ШИМОНОВИЧ.

Історія політичної економії

(Скорочений курс лекцій).

НВ
75
557
1923

ЗБІРКА
ІВАНА ЛУЧКОВА

ЛЬВІВ, 1923.
ВИДАВНИЦТВО „РУСАЛКА“.

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ.

Copyright 1923, by „Lusalka“ Lemberg.

В ДРУКАРНІ СТАВРОПОЛІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ
Під зарядом О. Яськова.

Передмова.

„Скорочений курс лекцій історії політичної економії“ це одна частина з загального курсу катедри „Політичної економії“, як її прийнято викладати на правничих факультетах Зах. Європейських Університетів.

Ці мої лекції випускаються друком по просьбі моїх слухачів-правників і головно для них є призначені. Але крім цього, я старався, по змові, пристосувати їх і для загального читання ширших кол нашого громадянства, які цікавляться економічно-соціальним питанням, бо знаємо, що тепер може більше, ніж коли повстають вони перед нами в усій своїй великості і вимагають свого вирішення. Тим більше серед української нації, як нації трудової і поневоленої в усіх відношеннях.

При писанню цієї книжки я користувався, як працями видатних представників економічної думки, так і анальогічними підручниками.

Автор.

20/VI 1923 м. Львів.

Старі часи.

Часи Орієнту.

Велика будова сучасного народнього господарства не появилася зразу, а є вислідом многовікового історичного розвитку, який не був однаковим у різних народів. Одні народи, дякуючи в певній мірі відповідним природнім умовам, розвивалися раніш, а другі пізніше. Оскільки той чи інший нарід міг швидче підіймитися на вищі шаблі культури, остільки швидче він міг користати з тих благ, які давала йому природа. Але для того, аби створилася сучасна господарська доба, суспільности прийшлося перейти через цілий ряд попередніх, з яких кожда має свою цілу історію. І для того, аби краще зрозуміти сучасний господарський устрій та викликані ним окремі економічні теорії, належить, хоч коротко, зупинитись на перегляді тих господарських устроїв, які проходили народи ще за старих часів.

Найстарші патріархальні часи характеризуються так званою замкнутою чи комуністичною господаркою. В цьому первісному устрою господарки в одній особі сходились продуцент і споживач, се-то річи споживалися в тім самім господарстві, в яким їх було вироблено. Кожда господарська одиниця мусіла виробляти всі різноманітні предмети і тому праця дробилася на багато різних занять. Людина мусіла одночасно дбати про живлення, одяг, мешкання, охороняти себе від ворога і т. и. Такого поділу праці, як це ми бачимо серед сучасного нам загалу — в ті часи не було, хіба лише між полями, де поділ праці доходив часом до самих різних форм. Так коли чоловік мав за обовязок доставати сировий продукт, то жінка приготовляла його для споживання і т. и.

Але невелика продуктивність праці у первісній людині заставляє її гуртуватися для осягнення певних господарських цілей і тому набирає значіння сполучення праці, що витворює так званий родовий устрій. Ці великі родини, чи як їх називають роди, клани, родинні громади, задруги і т. д. складались з кількох поколінь окремих родин, які були звязані між собою походженням. Такі роди керувались з початку на підставі матріархату, а потім патріархату. Вони спільно володіли землею, вели спільне господарство, яке лише мало місце в їх роді та також утворю-

вали спільні союзи для оборони то-що. Продукти, що вироблялись родом, ділились поміж членами роду. Весь устрій первісних народів характеризувався повною гармонією у всьому їх життю. Фр. Енгельс так описує його: „Хоч при родовій організації було більше громадських справ, чим тепер у нас, тому, що домашня господарка була загальною і комуністичною для цілого ряду родин, а земля складала власність племені і тільки садки часово передавались в розпорядження окремих родин — тим не менше не почувалось найменшої нужди в чому-будь подібному нашому дрібничковому і запутаному державному механізмові. Справи вирішались заінтересованими особами і в більшості випадків все вже було встановлено многовіковим порядком. Бідних і нуждаючих не могло існувати; — комуністичне господарство і рід добре знали свої обовязки по відношенню до старих, хворих і постраждавших на війні. Всі люди вільні і рівні, в тому числі і жінки. Рабам ще немає місця в цій організації“. Ця замкнена, натуральна господарка, тягнеться аж до часу появи обміну.

Появлення обміну цілком змінює всю попередню господарську систему. Тут появляються на сцену окремі класи, а головно появляється інститут рабів, який характеризує всю цю господарську систему і кладе на неї свій специфічний відбиток. Поділ на окремі класи почав помічатись ще в часи родового устрою. Вже тоді починають виділюватись жреці і вояки, які, дякуючи тому, що виконували вищі функції роду, ставали на чолі його і мали провід. Це упривілейоване становище жреців і вояків причинилося до того, що вони поволі починають витворюватись в пануючу класу. Але різниці між цими виконавцями вищих і низчих громадських функцій не було аж до того часу, поки праця не могла давати жадного лишку, крім того, що було необхідне для життя самого продуцента. Колиж появляється обмін і людина бачить, що їй потрібний надмір продуктів, щоби їх обміняти на які-будь інші, яких немає, то тут вже починається різниця поміж людьми. Сильніші починають визискувати слабших, щоби на той рахунок придбати собі зайві річи. В цей час починає набирати ваги рабська праця.

Рабство має дві фази свого розвитку. В першій, коли раба не було потреби визискувати; він є не що інше, як молодший член родини. Так у мисливських народів рабство було дуже слабо розвинене. Воно починає більше розвиватись у народів хліборобських і пастуших, а найбільше у войовничих народів. На початках рабами були майже виключно люди другого племені, які після війни підпадали під владу побідників.

Другий період в рабській добі датується від часу, коли в культурному відношенні починають підноситися пануючі класи. Їх потреби збільшуються і повстає, як найбільша експлуатація продуцента-раба. Коли раніше різниця між рабом і паном була не велика, то тепер простір між ними все збільшується і в кінці раб сходить до рівня домашнього звіряти — стає власністю господаря і є полишений всяких людських прав.

Отже господарський розвиток старих часів, часів Орієнту, характеризується лише двома господарськими системами: натуральною і рабською.

В пізніші часи провід у всьому житті, а зокрема в господарюванні, починають забирати в свої руки так звані касты, як воєнна, духовна й інші. Але найбільше видивгається духовна, яка стає в ті часи і носителем культури. Дякуючи духовному проводу, ця каста почала впливати на різні сторони життя, як рівнож на піднесення економічного стапу суспільности. Але розуміють вони свої завдання досить вузко. Історичні матеріали з тих часів вказують, що брали вони під увагу лише моральну сторону економії та стараються про внесення різних пересторог поміж обмінюючихся продуктами своєї праці. Напр. вони дбають про чесність при торгівлі та обміні, вимагають справедливої ваги і міри та точного виконання заключених зобов'язань. Виступають проти багатства, наслідком чого, вони кажуть, є гордість та зарозумілість, проти скупости, марнотратности та самолюбства, вимагають сповнення обов'язків, справедливости та добродійности по відношенню до низчих класів і т. и. Всі ці моральні сторони економії вони стараються проводити в життя і то під прикусом. Духовна каста починає впливати на керівників державою і примушує їх видавати для проведення своїх думок в життя певні приписи і накази. Під кінець це набирає великої ваги і діяльність кожного члена суспільности опутується різними приписами зі всіх боків і зазначається до найменших дрібниць.*)

*) Дж. Інгрем. Історія політичної економії.

Греки.

Часи Греків, як рівнож і Римлян, характеризуються пануванням рабської господарки. І в ці часи рабство доходить до кульмінаційної точки. На це впливали погляди грецьких провідних клас, а головним чином грецькі письменники. Так прим. клясою виробників у Греків цілком ігнорувалось, бо всяка фізична праця вважалась чимсь низчим і негідним свободної людини, що належало до невольників-рабів. Вищі класи відносилися до неї з погордою і лише ту діяльність рахували для себе гідною, яка була сполучена з публичним, адміністраційним чи воєнним життям. Головне, що тоді ще були міцні лозунги теократичних часів, що можна „не економічною діяльністю, але війною довести до таких обставин, серед яких ставби можливим новий суспільний лад, опертий на спокійній праці“. Все це дуже негативно відбивалось на справжньому розумінню економічних понять.

Найдавніші грецькі письменники, як Гедіоз і и., що займалися економічними справами в своїх творах, майже нічим не різняться від поглядів письменників Орієнту. Вони, як і письменники Орієнту, признають у всьому божу волю і все у них переплетено з теологічними поняттями

Але пізніше повстає вже цілий ряд письменників, які стараються старі погляди на економічні справи зовсім замінити новими. Починається поволі ломатись вся стара будова теологічних переконань, які заступаються в кожній царині наук новими поняттями, відповідаючими розумові. Починається розвиток абстрактного думання, що робить цілий переворот в грецькій літературі і виступає цілий ряд письменників з новими поглядами на життя суспільства, а з'окрема на його економічний устрій.

Майже кожний визначний мислитель Греції, що в ці часи займався суспільними науками, старався витворити собі ідеальну державу, якаб наближалася до існуючих вимогів такою дорогою, яка на їх думку може бути можливою до здійснення.

Першим зі своїм оригінальним проєктом про державу та її устрій виступає видатний філософ Греції П л я т о н. В його творах червоною ниткою проходить ідея підчинення одиниці державі. В проєктованій ним державі у всіх відношеннях проводиться ідея спільности, як спільність маєтку і навіть женщин. Одиниця на його думку мусить бути цілком присвячена публичній службі.

Ідеальна держава Плятона має бути цілком ізольована, — без всяких впливів зі сторони сусідів, які моглиби

шкодити її внутрішньому устрою і погіршити її в національному відношенню. Вона має задовольняти всі потреби своїх горожан, а тому недопускається заграничної торгівлі. Через те ця держава має бути віддаленою від моря. Границі її означені як найдокладніше, а населення має бути ограничене заборонаю вчасного подружжя, убиванням дітей та задержанням означеного числа земельних наділів в руках горожан-хліборобів і т. д. Але не дивлячись на те, що Плятон в порівнянні з попередними йому письменниками старих часів звертає більшу увагу на продуцента принаймні різнорічних продуктів, він все таки не може звільнитися від думки про різницю кляс. Все таки, хоч би й кляса хліборобській, на яку він звертає багато уваги, не віддає він вже такої пошани і вище неї ставить кляси пануючі, як воєнну то-що.

Плятон також домагається обмеження уживання благородних металів у внутрішніх зносинах, є проти позички грошей на процент, проти розкошів і насильств та обманів і взагалі весь економічний рух у Плятона підчинений сильному державному контролю. Все мусить регулювати держава і за всім мати свід догляд.

Другим видатним письменником Греції, що займався суспільними науками, був Ксенофонт. В протилежність плятонівському утопізму він на життя загалу задивлявся більш з практичного погляду. В його творі „*Oeconomicus*“ видно вже почасти ідеї, які пізніше утворили цілу школу в історії політичної економії під назвою фізіократів. Він вище всіх інших завяць ставить хліборобство і рахує його основою держави та єдиним чинником, який може поліпшити добробут її населення. Зокремаж, як він каже, хліборобство: „розвиває патріотичні і релігійні почування, пошану перед власністю, найліпше приготує до воєнного життя та дає досить часу до думання, для видатної духової і публичної діяльності“.

Ксенофонт першим виступає в обороні промисловости і пропонує грецькому світові його поширення. Теж саме і про торгівлю. Для успішного розвитку промисловости і торгівлі він пропонує державі чемно поводитись з чужоземними купцями, оберігати їх і справедливо вирішувати всякі непорозуміння, якби з ними могли трапитись. Також зачіпає він питання грошей, як засобу обміну. Каже, що для економічного добробуту держави мусить бути поширене невілляництво.

Найбільше різким противником ідей Плятона і одночасно великим теоретиком економії був в той час найвидатніший філософ Греції, Арістотель. Він є проти пе-

пресадного підчинення одиниці державі, осуджує спільність маєтку і женщин, як це мало місце у Плятона.

Приватна власність, на його думку, має глибоку основу в людській природі. І коли її закидається що приватній власності, то зла треба шукати не в ній, а в неудоконаленості суспільного устрою. Маєткова спільність, на його думку, доводить до незгоди та до занедбання загальних інтересів суспільства.

Арістотель проводить різку границю поміж поодинокими клясами. Він вважає, що вищими справами в державі, власне керуванням її, мають займатися лише пануючі кляси — аристократія. А виключає з цього кляси: хліборобів, ремісників, артистів і взагалі ті кляси, які в безпосередній спосіб заспокоюють матеріальні і нематеріальні потреби суспільности. Пояснює він це тим, що у цих кляс немає часу і відповідної освіти та досвіду до керми державою.

Він також є сторонником інституту невольництва і каже, що так звані „підбиті раси“ не мають жадних здібностей до панування, а тому і керування державою, — що невольникові ні в якому разі не можна давати самостійної волі. Уміле використання невольника може принести не лише добробут самому панові-володареві, але також більшу користь і самому невольникові.

Відносно стисло економічних питань, то тут Арістотель, подібно Ксенофону, проводить ідею першенства хліборобства, що лише воно єдине творить суспільне багатство, тоді, як інші промисли не мають того значіння. Він вже розділює економічну діяльність на дві частини. Перша — це збирання природних продуктів і примінення їх в домашньому господарстві, як мисливство, рибальство, скотарство і хліборобство. Друга, це виміна продуктів, де вже йдуть в обіг гроші.

Цілком ясний погляд був у Арістотеля на гроші, які він не вважає прикметою багатства, а лише, як засіб обміну й ілюструє це казкою про Мідаса. Також він є проти процентів, бо каже, що „гріш безплідний і не може втворити гроша“.

Для економічної рівноваги в державі він пропонує удержання певної пропорції між населенням. Для цього мусить бути полова повадержаність до шлюбу, а після нього запобігання вродинам, або нищення уроджених. Але пропонуючи такі різкі міри, він все-таки попереджує державу перед неvistарчаючим числом горожан.

Р и м.

Господарство Риму в порівнянню з иншими країнами того часу було досить розвиненим. Там вже здибається поділ праці і поширювалась спеціалізація в різних галузях промисловости. Так напр. господарство патріція представляло досить складний і великий механізм. Окремі заняття так поділювались, що, як вказують, мали до півтора ста назв. В цьому господарстві вже існує строгий поділ праці і підготовка людей заздалегідь до певної роботи, над якою вони вже працюють цілий час.

По свідощтву Біхера*) господарство патріція ділилось поперше на *familia rustica*, яка служила продукційним цілям. Вона складалася з керовника та його помічника зі штабом доглядачів і майстрів, в розпорядженню яких було велике число робітників на полях, виноградниках, пастухів і скотарів, челяді на кухні і в домі, прядильщиць, ткачів, фоліюшників, кравців, теслів, столярів, ковалів, слюсарів і т. д. Також великий поділ праці був і в *familia urbana*. Тут вже здибаємо такі фахи, як: лікарів, філософів, архітектів, малярів, співаків, бібліотекарів, переплетників, поварів, пекарів і т. д. Словом великий смак в життю патріція заставляв його все поширювати господарський механізм і використовувати, як найкраще, окружаючу природу та приміювати її для задоволення своїх потреб. Все це дуже сприяло швидкому поступови загалу і причинилося до того, що Рим дав нам багато в царині науки, штуки і взагалі придбань культури.

Але не дивлячись на те, що Римляне досить багато зробили на полі инших знань, то в економії, відносно, вони не дуже розвинули свої здібности. Правда, що цікавість до хліборобської справи набирала у них поважного значіння. Головнож, що пануюча кляса, бачучи в хліборобстві певну і найбільшу користь для себе, почала прибирати до своїх рук всі землі, навіть і ті, які були до того часу в руках дрібних власників, свобідних горожан Риму. І на протязі короткого часу всі землі опинюються в руках малочисельної кляси, витворюються великі лятіфундії, в яких Пліній бачив упадок Риму. З цих лятіфундій і витворилась знаменита *familia rustica*.

Що до торгівлі і промисловости, то, як і в часи теократичні, ці заняття рахуються небагатородними і недостойними свобідних горожан.

*) Повстання народнього господарства.

Погляди на економічні питання письменників Риму в більшості були переняті від Греків. У всіх них, як Ціцерон, Сенека і Пліній старший, помічається штучне захоплення хліборобством та пересадна оцінка сільського життя в старі часи. І взагалі всі вони, як пізніше Руссо, знаходять більше цікавого в старині. Так пр. Пліній каже, що часи безпосередньої виміни були кращими для господарки від його часів, коли посередником в обміні стали гроші. Також він вважав, що вивіз грошей з країни негативно відбивається на господарці і т. д.

Пізніші письменники: Катон, Варрон і Колумелля також, як і їх попередники, звертають більше уваги на сільське господарство. Але крім цього у них вже помічаються нові й оригінальні погляди. Так, вони вже звертають увагу на вартість праці і навіть вперше проголошують виспу вартість свобідної праці над невільничою. З'окремаж Колумелля перестерігає, що невільнича праця причиниться до упадку хліборобства в краю. Також серед римських письменників підносилаь справа про те, чи більш корисним є мале чи велике землекористування і т. и. Все це вплинуло на змягчення інституту рабів і переходу під кінець до кольонату.

Крім зазначених питань римські письменники займались також ще справою процентів. Хоч вправді проценти від позички зазначувались законом дванадцяти таблиць, але помимо того багато ще писалось про цю справу і видавались окремі закони. За часів клясичних умовні проценти не могли перевищувати 12 проц., а за Юстиніана засадничо 6 проц., для купців же 8 проц., для знатних осіб (*personae illustres*) 4 проц., при позичці на пливучий товар (*foenus nauticum*) — 12 проц.

Правда, багато письменників осуджувало всякі проценти на позички, а Катон вважає їх рівними вбивству. Але не дивлячись на таке негативне відношення до процентової стопи, ремесло позичання грошей в Римі було дуже поширене і тому трудно було з цим боротись.

Підводячи підсумок розвиткові економічної думки в старі часи можна завважити, що робота зроблена письменниками в ті часи була невелика і на протязі довгого часу вона майже не змінюється.

Часи теократичні, часи Орієнту, мало різняться від таких висококультурних народів як Греки і Римляни. Але заслуга письменників, а з'окрема Греків і Римлян є в тому, що вони дали перші початки політично-економічних правд і старались поставити трівкий фундамент під великий сучасний будинок науки про народне господарство.

Середні часи.

Перші часи середньовіччя характеристичні пануванням натуральної господарки і взагалі упадком господарської організації в порівнянні з часами Риму і Греції. Коли в останніх, а особливо в Римі, торгівля, обмін і розділ праці були досить поширені, то, як лише переходимо до часів середньовіччя, то бачимо не лише в господарстві, але й на всіх царинах людського життя цілковитий упадок, а тому й поворот до стислої натуральної господарки. В цьому періоді в одній особі знов сполучається продуцент і споживач і предмети виробу майже не виходять поза межі кожного окремого господарства.

Часи середньовіччя, головним чином раннього, характеризуються в західній Європі пануванням кріпацтва. В цьому господарському устрою продуцент не являється, як в попередньому рабському, власністю господаря, власника засобів продукції, а останній має лише права на працю робітника, як: робота на користь поміщика феодала, — певне число днів на тиждень то-що. Кріпацтво повстало, як завважує М. Туган-Барановський, трьома способами: „або 1) цілі племена покораються другим і обертаються ними в кріпацький стан, при чому побідники стають поміщиками (феодалами) — таким чином повстало кріпацьке право в епоху завойовання германськими племенами римської імперії; або 2) раби підіймаються до відносної свободи і переходять в кріпаків (римський кольтонат); або ж 3) раніш свобідні хлібороби мало по-мало закріплюються за поміщиками і спускаються до рівня кріпаків (Україна і Росія)“.

Для характеристики розвитку господарства в середні віки в західній Європі дає нам вірну картину історія Англії. Бо майже аналогічно розвивалось господарство і в других країнах зах. Європи, і тому, хоч коротко, ми мусимо на ній застановитися.

В Англії навіть вже в другій половині середніх віків панувала натуральна господарка. Весь край був поділений, за виключенням великих міст, на велику кількість цілком відокремлених одна від другої господарських одиниць і кожда з них вела цілком замкнене господарство. Всі предмети, які були потрібні, продукувались членами тої

одиниці і нимиж споживались. Всі видатні чинники в Англії за свої услуги перед королями одержували в нагороду землю, як: різні королівські і княжі роди, воєнні вожді, урядовці і духовенство одержували т. зв. лен — певну земельну площу, що спричинило скупчення в руках одиниць майже всіх земельних просторів і витворило певний устрій під назвою феодалізму. Але для цієї землі потрібні були робочі руки і тому кожний з цих землевласників старався стягнути до себе як найбільше селян-хліборобів, які й обробляли йому землю. За користування землею селяне мусіли виконувати власникові різні повинности. Це використання селян набирало все більших розмірів і потім це вилилося в специфічну форму господарського устрою, який ми називаємо кріпацьким.

В адміністраційному відношенню Англія була поділена на певну частину округів, які називалися манорами. На чолі такого округу стояла одна особа-льорд, який був наділений певними правами по відношенню до свого округу, а всі мешканці округу мусіли виконувати накладені льордом обовязки.

До кожного манора перш за все належав панський дім з різними службами при ньому, а потім різні види земельної посілості. Землі манора розпадались на дві частини. Одна частина землі була в безпосередньому користуванню льорда, друга, це була так звана людська земля (*terra hominum*). Остання оброблялася в свою користь залежними людьми і виносила від $\frac{3}{5}$ до $\frac{2}{3}$ зі всього продукту землі манора.*)

Богацтво середньовічного феодала, власника великої посілості, складалося зі всіх тих маєтностей, які малися в нього та тих повинностей, які виконували в його користь всі підвладні кляси населення. Всі ці прибутки витрачались на утримання двора феодала. Тоді, як селяне були продуцентами рільничих продуктів, то, так звані дворові люде, носили всі інші повинности. Тут були ковалі, шевці, кравці, різна прислуга і багато иншої челяді. Це число дворових людей і розподілення поміж ними занять доходило часом до великих розмірів. І коли більші були вимоги феодала в його особистому життю до розкошів то-що, то всі ці вимоги його ложились цілком на клясу продуцентів, а зокрема на селянство. Повинности з кожним днем все збільшувались, що причинялось до поширення і зміцнення панщини, себ-то прикріплення селян до землі і стягання з них, як найбільше податків.

*) А. Чупров. Исторія политической экономіи.

Але між цими продуцентами рілничих продуктів в Англії було дві кляси: свобідні селяне, посідачі землі феодала, та зобов'язані (Villani). Свобідні посідачі користувалися землею за грошеву плату, або за хліборобські роботи уміреного розміру. За те зобов'язані селяне були в повній залежності від пана, вони не мали жадного права на ту землю, яку обробляли і сиділи лише на ній по милості пана і останній мав право робити з ними, що хогів, словом були віддані на повну сваволю пана. Вони творили найчисленнішу клясу в порівнанні з иншими і тому були найкористнішим елементом феодала.

Але пізніше, ці повинности селян-кріпаків вже почали регулюватись. Вони почали ділитись на два роди: була поперше звичайна панщина, себ-то роботи в панському дворі по 2-3 дні на тиждень на протязі цілого року та додаткові надзвичайні роботи під час великої і осінньої роботи в полі і по друге — треба було платити різні податки грішми чи натурою. Все це виконувалось відповідно посіданому селянином ґрунтові.

Земля селян-кріпаків і землевласників-феодалів була перемішаною і після збору хліба, як та, так і друга, служила пасовиском для худоби одночасно пана і селян. Теж саме було і з луками. Поширеною системою обробки ріллі було трипілля, але також траплялось двопілля і запускання землі. В трипілній системі одна третина землі запускала на оден рік і служила для пасовиска, що рахувалось в ті часи конечною справою. Користування-ж самою землею і поділ її поміж селянством переводилось на так званих спільних (общинних) засадах, себ-то в певний термін вся земля переділювалась поміж членами певної господарської одивиці, як село і цим старалися вони завше вирівнювати селянські наділи. Общинне землеволодіння в Англії до того пустило глибокі коріння в середні віки, що навіть в наші часи можна було здобати його останки.

Так напр. в 40 роках минулого століття, по свідцтву спеціальної парламентської комісії, в багатьох місцях Англії рілля не була поділена поміж окремими власниками, а володілась на общинних засадах. Власність на землю кожного члена общини тягнулась на час від засіву до кінця жнив. Після жнив вся земля вже йшла під загальне пасовиско всього села. Теж саме було з луками-сіножатами, вони кожен раз розділювались підчас косовиці. Але коли луки розділювались щорічно, то рілля після закінчення певного сівообороту.

Тойже розвиток в сільському господарстві, як в Англії, пізніше аналогічно розвивався і на континенті Європи. Теж саме помічається у Франції, Німеччині та в других країнах.

а також почасти і у нас на Україні. Те-ж саме ділення піль на поміщицькі і селянські, ту-ж примусову обробку панських піль кріпаками, та 2—3 чи навіть більше панщизняних днів на тиждень і т. д.

На Україні кріпацька доба почалась далеко пізніше. Земельний устрій Української Держави в часи князівські опирався на приватну власність. Вся земля України була власністю українських князів, бояр та свободних селян хліборобів. Кріпацтво в ті часи на землях українських не мало ще місця. Селяне обробляли свою землю на власну користь і платили володарям, князям чи боярам, лише певні податки. Князівська чи боярська земля оброблялась робочою силою воєнних бранців, а почасти винятих з під права — ізгоїв.

Пізніше, в часи великих воєн на теренах України, коли на українські землі почали насовуватись вороги зі Сходу і Заходу, як „чорна хмара“ (зі Сходу такими ворогами були зпочатку татари, а потім Москва, а з Заходу — Польща), та чи инша земля України підпадала під панування чужинців і заводилось на ній кріпацьке господарство. Вперше панщина почала заводитись на Україні на західних її землях: в Галичиці, на Холмщині, Волині та Поділлі, власне в тих землях, які підпали під панування Польщі.

Як Україна так і Польща в той час могли діставати головню свої прибутки зрільничої господарки. Але коли на Україні до того мались відповідні природні умови, то в Польщі вони були відсутніми. І тому остання стреміла за всяку ціну заволодіти українськими землями, що від кінця XIV віку, завдяки поганій ситуації на Україні, вдалось їй досягти. Заволодівши західними землями України, поляки звернули головню свою увагу вперше на велику земельну власність українських бояр і почали конфіскувати її на користь польської шляхти. Хоч вправді українська шляхта давала зпочатку сильний опір, але потім не могла встояти і почала розколюватись та переходити на польську сторону. І на протязі двох століть до XVII віку у Сх. Галичині осталося лише 16 родин українських вельмож*), які пізніше також перейшли до польського табору. Ті-ж, які не перейшли до цього табору, були знищені і примушені були впасти до рівня замкової прислуги. При українцях остались лише церковні та селянські землі. Але й з остан-

*) Ю. Павликовський. Земельна справа у Сх. Галичині. Літ.-Н. Вістник 1922 р.

ніх не було жадної користі українському загалови, бо ще на початках польського панування II шляхта заводила по селах нечужаний нігде кріпацький режим, який лише можна було порівняти з добою рабства.

В центральній і східній Україні господарська структура в середні віки і на початку нових — була зовсім відмінною від західної. Хоч правда і там вороги кожен раз нападали і пустошили край; з початку татарська навала, яка затримала культурний й економічний розвій цих частин України, більше, як три століття, а потім Московщина.

Але, В. Україна не так швидко піддавалася ворогам. Там весь час триває повстання українського народу проти своїх ворогів, які насовувались зі всіх сторін. Ця боротьба дуже погано відбилась на господарському стані краю. Край, який до XIII віку цвів пишню і по торгівлі та промисловости опереджував усіх своїх сусідів, був покритий на протязі цілих століть руїнами. Ця боротьба продовжувалась аж до остаточного заволодіння В. України москалями. Взявши в свої руки українські багаті землі, москалі почали переводити теж саме, що й поляки на заході. Українські земельні простори почались роздавати московській шляхті та на всіх землях заводилось кріпацтво, яке під кінець набирає форм подібних до рабства; — кріпак стає майже цілковито власністю пана. І цей період на українських землях тягнеться аж до половини минулого століття.

Мійське господарство цехів.

Одночасно з кріпацькою працею на селі в середньвічнім місті появляється свобідна реміснича праця. Причиною повстання свобідної ремісничої праці було засновання в середні віки міст, які в західній Європі були дуже поширені. Середньвічне місто представляло собою примітивну фортецю, куда, на випадок небезпеки, могли заховуватись люде сусідніх сіл. Але для цього, хоч і примітивної фортеці, потрібні були люде. Частина мешканців цього міста, це були старі мешканці селяни, бо більша частина середньвічних міст утворювалась з сіл, лише вони обкопувались або обгороджувались і тому населення їх продовжувало займатись сільським господарством. Але були й такі міста, які засновувались біля великих шляхів та бродів на ріках, до яких вже більше напливав сторонній елемент з сіл.

Отже ці мешканці старого міста, хоч на початку переважно займалися сільським господарством, задля браку ріллі примушені були звертати свою увагу в другий бік, а саме до промислової праці, як виготовлення ріжного

роду предметів промислу і обмінювати їх на сирівці і ріжні споживчі середники, які вироблялися на селі.

На початку мешканці міста корилися панщинному праву, але з часом повинности їх починають переводитись на гроші, що причинилось до поширення в містах торгівлі і ріжних промислів. Володарі міст, одержуючи великі прибутки з поширення торгівлі і ремесла, почали їх попірати. Бо крім податків, вони ще мали прибутки від винайму крамниць, складів, ваги, виробу грошей і т. п.

Беручи великі чинші, які давали більші прибутки чим сільське господарство, феодалі почали заваблювати до міст побільше людей і раніш залежних мешканців міста почали за певний викуп цілком звільняти.

Таким чином міста поступово почали одержувати цілковиту волю. Цему також допомагали і королі, які бачили в сильних феодалах собі небезпеку і шукали підпори у мешканців міста, бо село ще цупко тримали феодалі в своїх руках і навіть королівська власть не могла тудя проникнути і нарушити його устрій. Так Вільгельм завоюник зачислив своєю грамотою мешканців Льондону до числа вільних людей. Пізніше те ж сталося з мешканцями інших міст. І, як завважує Ад. Сміт, що „чим гірші були відношення між королями і феодалами, тим шедрічі вони були для міщан і робили більше уступок“. Свобода міст почала позитивно відбиватись на господарстві тих часів. Правда, з початку торгівля і промисл служили лише побічним заняттям, а головним було хліборобство і скотарство, але з часом ремесло і торгівля почали давати більші прибутки і витискати з міст сільське господарство. Все що лише було здібним до творчої праці, тікало до міст, де можна було зробитись свобідним, бо як каже приказка тих часів, що „повітря міста робить людину свобідною“ і що „півень не може перелетіти через стіни міста“. Раз вже людина попала до міста, то феодалові трудно було її звідти витягнути і через рік і один день він ставав вже сталим мешканцем міста.

Все це дуже сприяло підняттю міст. В них починаються підніматись і купчитись ріжні промисли і ремесло в цей час набирає вже зовсім иншого напрямку. Тепер ремісник робить на сторону і споживачі його предметів є цілком сторонні люде, а тому й продукт його йде вже на ринок. Але ринок середньовічного господарства є ограничений і не виходить поза округ міста. Крім того більшість предметів ремісничих виробів продукувалась на замовлення. Така ограниченність ринку придавала господарству певну сталість і устійчивість продуктаві ремісника, себ-то пропозиція завше відповідала попотові і навпаки.

Другою головною ознакою цього устрою було те, що знаряддя ремісника були досить прості і не потребували затрати великих капіталів. А коли на оден який продукт не було збуту, то ремісник легко міг перейти до виробу другого нового продукту. Головне значіння в ремісничій продукції відігравала праця і зручність роботи. Все це в пізніші часи доводить ремісничі вироби до високої вартости і вони доходять до мистецтва. Ці всі сприятливі умови ремісничої кляси в містах причинилися до утворення поміж ремісниками свого окремого устрою, під назвою цехів, які відіграли велику ролю в господарстві середньовіччя і нових часів.

На чолі цехового підприємства стояв майстер, який закупував сам сирові матеріяли для перерібки і потім також сам продавав вже готові річи на ринку. Але майстер не обмежувався лише зазначеними функціями, він одночасно зі своїми помішниками: підмайстрами і учнями приймав безпосередню участь у вироблюванню предметів. Він був одночасно чорно-робочим, техником-фаховцем, підприємцем і купцем і фізична праця сполучалася в нього з умовою. Не було також ділення поміж робітниками в майстерні. Майстер-господар підприємства був по відношенню до своїх підмайстрів і учнів лише старшим товаришом, особою, яка краще знала і виробляла річи. Не було також між ними антагонізму, бо кожен підмайстер чи учень після певного терміну навчання і удосконалення в справі, сам ставав майстром.

Всі ремесла в ті часи були зорганізовані в цехи, які несли контролю над всіма поодинокими ремеслами. Організація цехів складалася з майстрів, які входили туди після певних вимог. Для того, щоби бути членом цеху, потрібно було ще, крім звання майстра, також доказати свою чесність і зручність в роботі. Колиж справа йшла про прийняття до цеху чужинця, то останній мусів представити двох поручителів та свідоцтво про іспит і практику і вже після цього цехові власти вирішали про прийняття його в члени. Всі члени цеху час від часу збирались на загальні збори і вирішали свої справи. Між иншими на цих зборах вибиралась управа і доглядачі цеху, які вели біжучі справи по вказівкам зборів. Всі цехи в великих містах, як наприклад в Лондоні, гуртувались навіть при окремих вулицях.

Цехове підприємство складалось з майстра, підмайстрів і учнів. На чолі його стояв майстер, якому належала дисциплінарна власть по відношенню до підмайстрів і учнів. Аби зробитися майстром, потрібно було 7 років пробути учнем і в Англії цей термін рахувався дуже старим. Кождий учень, після скінчення терміну навчання, старався зроби-

тись майстром, а коли це йому не вдалось, то він йшов в підмайстри.

Що до цехового законодавства, то найголовнішою його засадою було признання права на працю. За певним кругом осіб, які належали до цеху, признавалась виключна монополія на ведення даного ремесла в окрузі цеху. Це право старався цех оберігати від всяких зазіхань зовні — всіма маючимися в його розпорядженню засобами. Праву продуцента відповідав обов'язок споживача звертатися зі своїми замовленнями виключно до нього, себ-то було обов'язком звертатися до фаховця-ремісника, який вже мав обов'язок під страхом кари виконати працю ретельно.

Право на продукцію ремісничих виробів було монополією цехів. Однак, коли цехи не в силі були виконати де-які річи, то мійські влади дозволяли передавати їх стороннім ремісникам. Для продажу виробів чи виміни їх, властями заводились правильні ринки, на яких могли продавати свої вироби і сторонні ремісники, коли вони сповняли встановлені для мійських майстрів правила.

Головною задачею цехових організацій було дати споживачеві доброї якості товар і по недорогій ціні. Ці дві умови цехи старались завше проводити в життя. Дуже подрібно зазначалась якість товарів, а особливо англійськими цехами. На пр. сукно мусіло бути певної широкости і ваги, хліб певної якості і т. д. Колиж товари не підходили під ці вимоги, то їх рахували зфальшованими і за це накладались кари. А при повторюванню фальшовання товарів до 3—4 разів, то кара йшла до висоти усунення такого члена з цеху. Рівнож зверталася пильна увага на сирівці, з яких мались приготувляти товари. Також і самі товари, поки мали йти до продажу, оглядались окремими доглядачами і т. д. Відносно цін на товари, то їх не встановлювала свобідна конкуренція, як це має місце в наші часи, а певні такси, вище яких не можна було продавати під страхом кари.

Одночасно з цим цехи пильно старались о забезпечення своїх власних інтересів: По перше вони старались забезпечувати себе роботою, а всі вигоди від виробництва розділювались поміж членами на началах рівенства і братерства. Встановлювався рівний для всіх розмір продукції, а тому ограничувалось число підмайстрів до 4, і учнів до 1 або 2; заборонялось майстрові братись не більше, як за одну справу і т. д.

Цехові влади також встановлювали різні ограничення що-до робочого часу. І так, робочий час в цехах рахувався лише з рана до вечера, а в ночі і в свята заборонялось працювати. Регулюючи робочий час, цехові організації

йшли далі і старалися входити майже у все внутрішнє життя своїх товаришів. Вони то були діяльними установами для взаїмопомочі. Коли член цеху обіднів або стратив спосібність до праці наслідком хвороби або старости, то йому видавалась допомога з цехової каси. Рівнож допомогу одержувала і вдова по майстрові, поки не одружилась знову. Коли лишень майстер не міг виконати заказу то на обов'язку других було йому допомагати, щоби не втратити заказчика і т. д. Колиж були якісь непорозуміння між членами цеху, то призначались товариські суди, а коли вони не могли полагодити справи, то лиш тоді можна було звертатись до мійських судів.

Набування сирівців для перероблювання переводилось всіма цеховими організаціями разом. А коли траплялось одному з цехів що купити, то це не могло робитись без порозуміння зі своїми інституціями. Відносно же збуту готових вже виробів то й для цього були встановлені певні правила. Статути цехові приписували спосіб, місце і час продажу. Це робилось для того, щоби оден ремісник не відбивав кушця у другого.

Все це сприяло тому, що ці цехові корпорації мали завше сталє забезпечення збуту, а також і споживач мав завше добрий і таний товар, та був забезпечений від різного шахрайства, яке можна на кожному кроці здібати в часи капіталістичної доби. Але цехи, даючи добрих продуцентів тих часів, були ще і виховуючими корпораціями. Вони приучали розпущений люд середневіччя до дисципліни, порядку і добрих звичаїв.

Такими головними рисами й характеризувався „золотий період“ цехового устрою в середні віки. Цей період, в протилежність иншим, як: рабському, кріпацькому та сучасному капіталістичному, які є збудовані на повному антагонізмі різних клас, належить до типу гармонійного господарства. В цій системі господарського устрою немає антагонізму, експлуатації людини людиною, все переводиться безпосереднім обміном між продуцентом і споживачем, до якої категорії цей споживач чи продуцент не належавби, чи категорії випродукування сирівців, чи їх перероблювання.

Економічні теорії середневіччя.

Кожний період, кожний крок в історії розвитку економічних знань тісно зв'язаний з господарським розвитком суспільства в ті часи. Економічні теорії завше носять відбиток часу, а рівнож часами дають провід в розвиткові народнього господарства. Період середневіччя характеризується тим, що він мав створити перехід до цілком нових засад

життя загалу і не лише на полі економічному, але й на політичному, тому то й ми мусіли попереду, чим перейти стисло до теорій цього часу, застановитись на господарському устрою середніх віків.

В періоді середньовіччя на все життя суспільства мала дуже великий вплив церква, а саме догми західної католицької церкви і не дивно, бо в ті часи католицька церква на заході Європи досягла великої могутости. Після розпаду Великої Римської держави, в перших часах середньовіччя, була велика боротьба о нові церковні і державні системи і ця боротьба почасти досягла позитивних наслідків. Потрібно було утворити щось нове на більш сильних підвалинах і за це взялася церква. Якраз все життя почала регулювати церква і тому теоретична економія середніх віків по часті звязана з богословієм.

Найбільше написано було про економічні засади в середні віки відомим вченим тих часів Томою Аквінським та Томасом Морусом*), як рівнож і в Канонічній праві (*Corpus iuris canonici*) знаходимо багато даних про екон. засади.

В своїй великій праці про „Суть теології“, над якою Т. Аквінський працював вісім літ, та в інших численних працях, він старавсь бути посередником між філософією Аристотеля та ідеями християнської церкви. Ще при життю він був признаний одним з найбільших вчених тих часів і Данте відводить йому найбільш почесне місце в своєму раю.

Ідеалом Т. Аквінського є натуральне господарство, де немає торгівлі, а лиш безпосередній обмін. Кожда громадська одиниця має бути чимсь цільним і задовольняти всі потреби своїх членів. Державі, як певній господарській одиниці, він надає найширші повновласти і доказує, що вона мусить мати загальну контролю над хліборобством і різними промислами.

Тома старавсь з'окрема вияснити деякі чинники народного господарства і дає їм певне теоретичне освітлення. Єдиною вартістю, каже Тома, є праця і лише вона може служити джерелом багатства. Але признаючи працю єдиним допустимим джерелом прибутків, він всі свої сили прикладає на докази несправедливости других способів для збагачення. Це він доказує словами Євангелія „достоїн ділатель своєї винагороди“, що, мов праця сама по собі є вартістю і передає її другим предметам: в хліборобстві і скотарстві вона заставляє землю давати овочі, перетворює сімя в нові продукти і т. д.

*) В розділі про соціалізм.

Також досить об'аргументовані в його висновки що до справедливої ціни, які є продовженням думок Августина. Питання ціни він вирішає оригінальним способом, на ряді запитань, до вирішення яких примінює схолястичний спосіб. Зпочатку він приводить аргументи на користь даної справи, а потім розбирає їх оден за другим і старається їх відкинути. Він наприклад каже: чи є дозволеним продавати річ дорожче, чим вона самого продуцента коштує. Очевидно що так, бо в життєвих справах справедливим є те, що відповідає цивільним законам. По цим же законам є право продавати по якій будь ціні, себ-то обманювати оден другого. Але по Євангелію сказано, що „коли не хочете, аби вам робили щось люде, то й ви не робіть їм того“, себ-то ніхто добровільно не захоче заплатити за річ більше, чим вона коштує, отже ніхто не має права і брати більше.

Досить рішучо виступає Тома проти процентів на позички. Тут він подібно Аристотелю доказує, що гроші не родять грошей. Процентом експлуатується довжник, який є завше бідним, немічним то-що. В цьому відношенню він цілком слідував за лучшими грецькими письменниками і доходив до повного осуду всяких процентів.

В канонічному праві (*Corpus juris canonici*) представники церкви старалися, крім наук моральности, уміщати ще приписи для вірних з області економії та інших суспільних наук. Тут був зібраний великий матеріал, що вироблювався віками найбільшими вченими і діячами церкви. Рівнож великий їх досвід причинився до того, що в канонічному праві ми знаходимо цілу економічну теорію, яка носить назву „католицької теорії економії.“

Правда, у всьому тут проглядають лише католицькі догми і помічається брак реалізму, але все-таки систематичний плян і певне поступовання в поглядах, а також та велика роля, яку відіграло в життю людства це право, примушують віддати довжне цим теоріям і поглядам.

Каноністи, як і їх духовий провідник тих часів, Тома, дають перевагу натуральній господарці без посередничої торговельної класи. Рівнож підносять думку про „спільність мастку“ та надають право державній власті, колиби вона мала потребу, переходити до цієї первісної господарки. Стають на захист бідних, власне пролетарських клас і доказують, що піднесення їх добробуту є законним обов'язком і т. д. Виступають проти скупости, проти високих цін на товари та проти купців, а головно дуже різкі у них є заборони брати проценти на позички. За проценти встановлялись суворі кари: для духовенства — полишення сану,

а для віруючих-світських — відлучення від церкви, залишення християнських похорон і т. д.

Високо ставили вони хліборобство та ремесло, як чинники, які служать загалом для набуття споживних середників і доказували, що лише це заняття є оправданим і може подобатись Богові.

Що правда, всі ці приписи під час розвитку торгівлі і промисловости були за важкі для загалу, але пізніше церковними діячами давались до них різні роз'яснення на користь справи, словом вносились корективи в зв'язку з вимогами життя.

Підводячи підсумок економічної діяльності в середні віки, можна зауважити, що не дивлячись на стримування поступу народнього господарства католицькою теорією, життя все-таки йшло наперед. За цей час натуральна господарка почала поволі перетворюватись і уступати місцевій розділеній на два цілком відокремлених чинники: продуцента і споживача. Почалась спеціалізація в окремих галузях виробництва і більший товарообмін. Всі ці умови підготували ґрунт до переходу до нової доби, доби капіталістичної.

Нові часи.

Як було видно з попереднього періоду середньовіччя, що вже під кінець його, не дивлячись на дуже поширену канонічну теорію економії, все таки старі устої натуральної господарки почали валитись. До цього причинився до певної міри цеховий устрій та швидкий зріст міст, а головно розвиток мінових зносин, які найбільше поширили Українці і Хрестоносці.

На початку обмін між Заходом Європи та Сходом був дуже слабкий. Хоч вправді столиця Візантії — Царгород знаходилася на шляху між Сходом і Заходом, але Візантійська держава завше замикала свої границі для Європи. Перші кроки в цьому напрямку зробили Українці, в часи Володимирової держави і раніш. Вони в той час вели вже жваву торгівлю через Чорне море з Візантією, Арабським каліфатом і іншими. До Візантії вони вивозили збіжжя, худобу, шкіри, віск, мед і інші товари, а до каліфату — дерево, шкіри, мед і віск. В цих південних державах Українці купували і вимінювали різні дорогі матерії та вироби з золота і срібла та різну бакалію і вина. В часи Володимирової держави і пізніше цей обмін доходив до великих розмірів і Київ, як столиця України, стає єдиним посередником між Сходом і Заходом, а пізніше і Північчю. Сюда з різних країн з'їжджаються купці і провадять тут свої справи, що сприяє його розвитку і в короткому часі він робиться дуже популярним серед тодішнього світу. Але Київ, за браком більшої комунікації в ті часи, не міг вже піти так далеко на Захід і це доповнили хрестові походи. Тоді, як Київ познайомив і переніс всі тонкості візантійської і взагалі східної культури до східної і центральної, то хрестоносці до західної Європи*).

Дякуючи цьому, себ-то знайомству Сходу з Заходом, починається між ними більше оживлений товарообмін. Коли народи Сходу, познайомились з товарами Європи і навпаки то, завдяки цьому, у цих всіх народів почали збільшуватись потреби, а тому і торгівля. І коли раніш на Чорному морі можна було здібати лише відважного Українця та грека, то тепер тут зустрічаються Київ, Царгород, Бремен, Любек, Венеція, Генуя й інші.

*) Шимонович. Українська промисловість.

Все це дивигнуло наперед всю торгівлю і піднесло значіння приморських та прирічних міст. На півночі повстає сильна і небувала до того часу велика торговельна інституція: Ганзейський Союз. На півдні ще більшого значіння набирає Генуя, Піза та Венеція. Коли ж хрестоносці завоювали Царгород, то від того часу почала підноситись і відогравала велику роль Венеція, яка почала прибирати до своїх рук монополію торгівлі між Сходом і Заходом. Потім виступає Голяндія, а саме її міста Брюге і Антверпен.

Коли в попередні часи все оцінювалось на земельні маєтності і головну роль у всьому життю відогравала земельна аристократія, то тепер появляється нова сильна класа — буржуазія. Коли раніш мав виключне значіння нерухомий капітал, як на пр. земля, ліси, то тепер набирає великої ваги рухомий капітал — різні сирови і перероблені продукти. Отже ця нова економічна сила — буржуазія, дала новий напрям в розвитку народнього господарства і стала основою сучасного нам, як економічного так і політичного життя.

Взагалі нові часи, а головню XV століття, зруйнували вже остаточно старі устої середньвіччя у всіх галузях життя. Стара схолястика падає і починають студіювати класичну старовину і взагалі помічається пробудження людської думки. Появляється цілий ряд нових творів, в яких було стремління до чогось нового, помічається підняття на дусі і більше енергії і взагалі надія на кращу будуччину. Ще більше підняло на дусі тогочасне суспільство відкриття Америки та морського шляху до Індії. Це були нові чинники, які рішаюче вплинули на весь хід історії і змінили остаточно економічні системи. Поперше ці відкриття ще більше поширили границі товарообміну та причинилися до припливу в Европу благородних металів, як золота і срібла. Але, завдяки цьому, центр ваги в Європі переходить вже до Іспанії і Португалії і взагалі вся торгівля починає купитися лише в Зах. Європі і тому вона в економічному відношенню дуже піднімається. Отже, як видно, дякуючи відкриттю Нового світу, центр торгівлі і промисловости переноситься зі Сходу на Захід. Окрім того Схід почав занепадати з причини безпереривних там воєн та татарської навали. Остання зруйнувала всі міста України, де купчилися промислові і торговельні класи. Тому то, коли в часи середньвіччя Україна відогравала велику роль у світовому товарообміні, то в нові часи її значіння, дякуючи злій політичній ситуації, цілковито падає і всю ту важну роль в економічному життю людського загалу починає відогравати Захід Европи, на чому ми, хоч коротко, — застановимось.

Упадок кріпацтва в Англії.

Власники манорів в Англії, які мали у своїому володінню селян на правах кріпацтва, з причин невидатности такої господарки почали поступово замінювати панщинні обов'язки селянства в виді примусової роботи різними даваннями, що дуже їх стан об'легчувало. Що правда, на початках нових часів це було досить рідким явищем і багато феодалів трималося ще старого. Але така новинка не могла пройти безслідно. Коли зі сторони феодала приміювались по відношенню до селянства певні репресії та накладано багато повинностей, то останні починали робити заворушення і заставляли вмішуватись в ці справи органи державної влади, а з'окрема королів. Так, Вільгельм Завойовник заборонив феодалам змінювати всі ті умови, які були встановлені між ними і селянами. Крім того копії цих умов видавались на руки селянам, щоби вони при порушенню умов могли їх зацікавити. Головне, що в цих умовах зазначалось, то це, що за користування землею селянин мав давати феодалові певний грошовий еквівалент. Огже встановлення цього еквіваленту було вже великим кроком наперед, та мало велике значіння для селянства. Даючи за землю грошовий еквівалент та маючи з феодалом умову, яка могла бути в разі порушення її оскарженою, селянин поволі ставав таким чином вільним горожанином. Феодалів примушували до цього почасти зовнішні обставини. І так: він звільнявся від обов'язків перед властями супроти підчинених йому селян, напр. їх виживлення, що підчас голодних літ, які часто тоді траплялись в Англії, було дуже важким обов'язком і т. д. А беручи й ще грошовий еквівалент, який при розвиваючійся торгівлі набирив все більшого значіння і давав змогу феодалові навіть краще устроювати своє життя, все це причинювалося до того, що вже з початку XIV в., в час Едварда II-го, під впливом сильних недородів цей перехід на грошову повинність зробився загальним і в короткий час поклав край кріпацькому періодови в цій країні.

На реорганізацію хліборобського устрою вплинув ще інститут арендаторів-фермерів. Ще з XIII віку селяне де-не-де брали у поміщиків землю в аренду, а в наступних століттях це почало приймати ще більші розміри. Особливо після морової язви в другій половині XIV в., яка забрала багато робочих рук, поміщикам не вигідно було самим провадити господарку і вони поволі передавали свою землю в аренду. Таким чином на протязі трьох століть в аграрному устрою Англії зробився цілий переворот. Натуральне господарство перетворилось в мінове, кріпацька праця перемінилась на вільнонаймну, зобов'язані селяне перейшли

на стан арендаторів, а частинно після купівлі землі на вільних власників. Все це сприяло переходови землі від феодалів до рук дрібних хліборобів.

Це трвало недовго і вже в половині XV в. помічається знову переміна в аграрному устрою Англії, починається перехід земель, які належали дрібним власникам, до рук великих фермерів. Ці фермери починають поширювати вівчарство, що було в той час дуже дохідним з огляду на поширення шерстяних мануфактур. А чорна смерть в 1343 році майже цілковито вбила рільничу господарку в Англії і вона від цього часу вже переходить на стан країни скотарської. Починається конкуренція поміж великими і дрібними фермерами й останні, не видержуючи конкуренції, починають падати. Їх земельні частки переходять до великого фермерства — капіталістів, а самі вони шукають заробітку в містах, де в той час починає поширюватись обробляюча промисловість по капіталістичним зразкам. І, як пише М. Ковалевський, „хоч селянин зробився особисто вільним, але примушений був покинути землю своїх батьків і шукати заробітку в мійських промислах, а його місце заняли арендатори, покупці і торговці худобою і шерстю. Хліборобство відійшло на задній план, передавши першенство скотарству. Самий вигляд англійського села змінився: селянські садиби були знесені, місце їх було вільним або було забудоване далеко більшими і вдобними фермерськими котеджами“. Словом замість поміщика-феодала і селянина-хлібороба паном англійської землі стає капіталіст-фермер.

Переробляюча промисловість.

Майже теж саме помічається і в переробляючій промисловости. Ідеальний цеховий устрій середневіччя, де не було жадного антагонізму між майстром і підчиненими йому підмайстрами й учнями, починає поволі змінюватись. Прижив до міст великої кількості людей з сіл збільшив робучу клясу. Коли раніш учень після певного терміну своєї науки міг стати майстром, то тепер це стає все труднішим і він залишається на довгий час, як не на завше, підмайстром, себ-то робітником. Майстер же, після зросту попиту на ремісничі вироби, а тому збільшення продукту, робить своїм бувшим колись товаришам різні прикраси і старається їх вже визискувати. Щоби давати цьому опір, підмайстри починають організуватись: закладають свої брацтва для взаїмопомочі, які потім починають вмішуватись і в політику, вимагають прийняття їх до цехів та побільшення заробітної плати. Колиж цьому майстрі противились, то вони почали проголошувати страйки. Словом, колишній

ремісник починає перетворюватись на промисловця. Помічається вже більша спеціалізація, як у виробках самих продуктів так і в операціях по товарообміну.

З поширенням заграничної торгівлі вимагалось знання чужих ринків, потрібні були звязки та різні старання на що ремісник не був здібний та й не мав на це часу. Дякуючи цьому, всі справи по товарообміну починають переходити до третьої особи, до посередника. Отже коли в середневіччю весь процес народнього господарства знаходився лише у двох сторін, у продуцента і споживача, то тепер ще приходять третя сторона, яка стає між ними посередником, яка й одержує назву торговця. Але коли ринок почав поширюватись, а тому час переходу продукту від виробника до споживача почав ставати довшим, то це ставило самого виробника в невідгідне становище. Оскільки цей час збільшувався, то виробник потребував певного капіталу на удержання родини, на купівлю сирівців, виплати за працю робітникам і т. и. Отже тут приходив йому з поміччю цей самий посередник-торговець і починав давати різні аванси грошей, а потім вже навіть і сирівці. Таким чином, ремісник в кінці стає особисто залежним від свого кредитора-покупця. Далі покупець посередник стає вже учасником продукції, йому належить матеріал, а ремісникові знаряддя праці. Це дає новий напрямок в оброблячій промисловості і перетворює її в форму так званої „домашньої системи великої продукції“. В цій системі є, як і в попередній, тіж майстри, підмайстри і учні, але всі вони є вже лише робітниками і мають одержувати за свою працю платню і більш нічого, а в самий процес промислу не вмішуються. Все веде посередник, в руках якого і починають скупчуватись всі знаряддя продукції, а тому і капітал і—це причинюється до повстання великого промислового капіталу.

Ця група капіталістів торговців відділюється від групи виробників, технічного елемента і виступає в промисловому життє, як самостійна пануюча кляса. Ремісники в цей час працюють, хоч цілими сотками залежно від підприємця, але кождий ще в своїй майстерні. Підприємець, бажаючи як найбільше одержати користей від вкладеного в ту чи иншу справу капіталу, починає визискувати цих вже його робітників, що заставляло їх об'єднуватись та вести боротьбу з цєю пануючою клясою. Так наприклад до англійського парламенту починають надаватись робітниками різні петиції і т. д.

Коли вже ремісник цілком підпав в залежність від підприємця-посередника, який мусів щораз дбати про якість і кількість продукту, що представляло певну незручність

при роскиданню майстерень, то він почав вже збирати цих виробників до одного помешкання. Вибудовував окремі для цього помешкання, куда вже ремісники переходили враз зі своїми приладдями і провадили свою роботу. Головно це мало місце в ткацькому промислі. Так напр. Артур Юнг зазначає, що в 1760—70 р. було при шовковій мануфактурі в Шефільді в одному помешканні 152 робітники разом з жінками і дітьми і т. д. Отже, як бачимо, крім муштин починається використовувати ще праця жінок і дітей. Цей період виконування роботи в одному помешканні носить назву в історії: періоду м а н у ф а к т у р и.

Мануфактури причинились до більшого поділу праці. Важніші часті роботи виконують фаховці-майстри, а просту роботу не кваліфіковані робітники. Це вже остаточно почало вбивати цехи.

Системи, як домашньої великої продукції, так і мануфактури „відограла в історії розвитку капіталізму дуже велику ролю — тільки внаслідок цих систем капітал мало-помалу заволодів продукцією“.*)

О б м і н.

Крім тих великих перемін, які сталися на початку нових часів в промисловості сільсько-господарській та перероблючій, мали вони теж місце і в області обміну

Ми знаємо, що середньовічні закони ставили дуже багато перешкод для поширення обміну. Коли простий обмін, як купля і продаж за готівку і дозволялись з певними обмеженнями, то цілковито негативне відношення цих законів було до проценту, що вбивало поширення кредиту, цього головного фактора в народньому госполарстві. Але ці закони не могли втриматись після поширення торговельних зносин Заходу зі Сходом, а потім і Новим Світом — Америкою і життя практичне, реальне, взяло верх та направило колесо історії так, як того вимагали обставини.

Найбільшим фактором, який перетворив форму обмінних зносин, це був вексель. Перший вексель був найдений під датою 1207 року. Але його удосконалена форма вказує, що векслі вживались й раніш. Найстарішою формою вексла був переказовий вексель, який в в торговому обороті найбільше важним. Повстав він в Італії на ґрунті певних відносин, які ще з XIII віку мали там місце. Італія з кінцем середніх віків представляла з себе конґльомерат

*) М. Туган-Барановський. Основы политической экономии.

держав, з яких кожда мала право виробляти дівінку монету. А тому, що монети були не однакової якості, то це утруднювало обмін і взагалі торговельні обороти поміж цими окремими державами та містами. Також часами уряди видавали заборони вивозити монету, а врешті брак регулярної пошти, небезпека везення з собою грошей і такі інші труднощі для міждержавного обміну викликали до життя переказовий вексель. Бо, дякуючи йому, можна було досить легко переводити гроші з одного місця до другого і робити там, де потрібно, розплати. Також при цих комбінаціях переказу можна було робити позички і платити проценти та замаскувати це лише переказовими операціями, бо проценти, як відомо, тоді заборонялись. Зробивши таку поважну послугу торговельному світові, вексель починає поволі удосконалюватись і служити різноманітним операціям при торговельних оборотах. Але найбільшого значіння вексель набирає у XVIII ст. через заведення вексового жіра та індосаменту, потім також і дисконтовання векслів і т. д. Словом вексель в капіталістичному господарстві став так великим знаряддям, що по ньому регулюється все економічне життя.

Вексель є тісно зв'язаний зі спеціфічними установами капіталістичного устрою — банками. Банки появились з промислу міняльщиків.*) Ці міняльщики мусли завше тримати у себе для розміну великі запаси монети. Колиж розмін був слабший, то вони почали видавати позички під забезпечення на короткий термін. З початку ці операції вони переводили лише на свої капітали. Пізніше міняльщики почали брати вже гроші і на схованку, так, що операції ними починають переводитися вже у двох напрямках: позички і прийняття вкладів на схованку. Ці операції зпочатку переводились в Італії мінялами, Англії — ювелірами, і т. д. Як і векслі, перші банки появились в Італії. І першими з таких банків були Генуїський банк св. Юра та Венеціанський в 1584 р. Вкладчиками були всі головні торговельні інституції та особи даної республіки. Коли потрібно було переводити виплати даній особі, яка мала капітали в банку, то ці операції він брав на себе, себ-то переводив рахунки з одноі особи на другу, а ці операції називались жіро і тому ці перші банки одержали назву „жіро-банки“. З Італії пізніше практика банкових операцій переходить і до других країн. В 1609 р. заснований банк був в Амстердамі, а пізніше і в ин. містах.

Потім жіро-банки перетворюються в депозитні банки. Цю нову інституцію викликало до життя те спостереження.

*) Особи, щовимінювали і розмінювали гроші в давній монеті.

що внески ніколи не вичерпуються і багато готівки після операцій завше остається в касах банку. Отже це останнє привело на думку, що ці суми можна використати, тому то на своє ризико банкіри почали робити позички, а за то звільняли вкладчиків від оплати переховування грошей, а пізніше навіть виплачують їм винагороду. Засоби банків ще більше поширились, коли ввійшло в практику випускання банкових білетів.

Першотвором їх були свідоцтва на внески жіро-банків, по яким можна було одержувати покладені на схованку гроші. Ці свідоцтва могли передаватися від одної особи до другої і служили для розплат. Банковий білет був свідоцтвом того, що в даній кредитовій установі є певна сума грошей і завше може бути видана представникові. Також випадок в амстердамському банку (війна Голандії і Франції та пожежа), коли було запримічено, що велика кількість грошових запасів лежить без всякого руху, дав почин до випуску банкнотів на більшу суму від металювої готівки. Дякуючи цьому, банки почали організовуватись вже на цілком нових підставах і таким новим типом банку, який скоронився і до наших часів, був англійський банк, заснований в 1694 році. Коли банки до цього часу були лише грошовими банками, то англійський зробився кредитовим в тісному розумінню. Він згідно своєму статуту зразу-ж випустив на суму всієї своєї готівки банкові білети, які і служили для цілей обміну і заміняли собою металюві гроші. Дякуючи цьому, банкова справа, починаючи з цього часу, приймає зовсім инший напрямок і в історії банкової справи повстає цілковита переміна заміни грошових банків на кредитові. Пізніше банкова діяльність починає розділюватись на окремі галузі, на окремі спеціальности, як довготермінових і короткотермінових позичок, емісійні банки і т. д.

Крім вище зазначених факторів, які зробили великі послуги в перших часах капіталістичної доби і дали змогу їй зміцнитись, ще один з поважніших факторів сприяв тому, а саме ідея засновання акційних товариств. Ті кредитові установи, що повстали у всіх країнах з розвиненою промисловістю і торгівлею, багато завдячують у своєму розвитку об'єднанню капіталів в акційній формі.

Можливість утворювати капітали з дрібних внесків була відома ще за старих і середніх віків. Між иншими венеціанський банк був утворений на таких засадах. Особи, що входили в таке т-во, після виходу виймали також і свій капітал.

Новий акційний принцип був збудований на таких засадах. Особа, що вносила капітал одержувала про це

документ — акцію, яка могла легко передаватись з рук в руки без витягнення самого капіталу з діла. Отже та доля капіталу належала лише тій особі, в якій була акція. Цей принцип дуже полекшував засновання великих підприємств. Дякуючи йому, було засновано цілий ряд компаній в Англії і Голляндії на початку XVII віку для торгівлі з Індією, Америкою і взагалі з позаєвропейськими країнами.

Всі ці нові форми народнього господарства і багато ще інших витворили зі старих устоїв примітивної натуральної господарки нове господарство і діткнулися всіх галузів його. Все це замінилось новими і більш вільними співвідношеннями, як в області продукції так і обміну, а головне, що дало змогу видвигатись окремим більш підприємчивим особам і забирати капітали суспільства в свої руки, що витворило нову велику будову в економічному життю людства, яку ми називаємо капіталізмом. Так, коротко кажучи, йшов економічний розвій людства на перших початках нової доби, а тепер перейдемо до погляду теоретиків на економічні проблеми в ці часи.

М е р к а н т і л і з м .

Як ми вже бачили з попереднього, то господарський устрій, починаючи ще з старих часів, почав поволі змінюватись і вже в нові часи прибрав цілком нові форми, що були відмінними від попередніх. Тепер народне господарство обертається вже між трома головними групами: продуцентом, посередником-торговцем і споживачем, в протилежність старим і середнім вікам, де зпочатку ці господарські функції сходились в одній, а потім в двох особах.

Що правда, цей новий устрій не міг вже так скоро прийти, він йшов поступово і дуже поволі набирал цих нових форм, бо потрібно було для цього неустанної і напруженої роботи всього суспільства на протязі цілих тисячеліть. Головно, що економічний розвиток людства тісно звязаний з політичним його розвитком і навпаки і для того, щоби можна було перевести в життя нові економічні норми, нообхідно було зміни і політичного устрою. І так, Англія перша з європейських держав почала ставати на шлях більше демократичного устрою, бо перша завела у себе парламентарну систему і дякуючи до певної міри цьому, вона й перша почала приймати нові і найбільше поступові економічні системи, а тому і розвивати своє господарство краще від інших держав. Теж саме діялось і з іншими державами Європи.

Але в старі і середні віки, завдяки тому, що тоді слабо було розвинене народне господарство, то з тої причини не могли розвиватись і економічні теорії. А нові часи враз з розвитком народнього господарства зробили великий поступ і в розвитку економічних понять. До того в певній мірі причинилась нова економічна політика урядів Європи, що викликало оживленню діяльність письменників на цьому полі. Діло в тому, що нове капіталістичне господарство, яке так швидко розвивалось і старалося впливати на хід життя загалом, музло звернути на себе як найбільшу увагу міродатних чинників того часу, а передовсім урядів. Крім того ці чинники не могли вже так скоро відмовитись від поглядів своїх попередників. Бо коли в попередні часи економічне життя — старалися регулювати феодали, цехи тощо і завжди вводили його в певні рамки, то й нові міродатні кола не могли вже так скоро це залишити і не зразу пускали його на вільний став, а старалися втручатись і надавати йому певний напрям. Це втручання урядів в економічне життя, а саме контролювання його, носить назву в історії політичної економії періоду меркантилізму. Типом народнього господарства меркантильної системи історики рахують Францію, за часів Людовика XIV, а батьком цієї системи його міністра Кольберта, але це є помилковим. Бо вперше меркантилізм появився в Англії і найдовше там тримався, бо на протязі біля п'яти століть в Англії ця система найбільше була скрісталізованою, як з теоретичного так і з практичного боку. Політика втручання держави в господарське життя краю найбільше проявлялася в цій країні і була унаслідувана ще з середніх віків, коли рівнож регулювання господарським життям міродатними колами майже нігде не проявлялось в таких різких формах, як тут.

Головною галузю народньо-господарського життя, де найбільше росповсюджувалася в ті часи державна контроля, це була торгівля, звідки й одержав назву цей період. І дійсно на протязі цілого XVII в. в Європі помічається дуже жвава торгівля, завдяки заволодінню Зах. Європейськими державами ріжними Азійськими і Американськими ринками. Кляса купецька дуже збільшується, а тому й торговий оборотовий капітал. І чим більше поширювався ринок, тим більше ріс цей купецький капітал і більш могутньою стає торгівля, так, що не лише торговельна кляса дуже швидко, завдяки великим операціям, збогачується, але це звертає на себе увагу й поодиноких урядів і вони рівнож бажать поправити свої фінанси при посередництві торгівлі. Таким чином в кінці все почало звертати свою увагу на торгівлю і в ній єдиній бачити

джерело прибутків. Тому то й головна увага була звернена на гроші і як теоретики так і практичні люде цілком за-своїли собі думку, що гроші і багатство це є одне і теж і тому вимагалось, щоби при торговельних зносинах з иншими народами стягати для себе як найбільше благородних металів. Кождий край мусить старатися вивозити як найбільше своїх промислових продуктів, а найменше привозити до себе чужих. Ріжниця між привозом і вивозом залишалася в золоті чи сріблі, що на їх думку збогачувало країну. Ця надвижка вивозу над привозом називалася торговельним активним білянсом.*) І цей білянс був кориснійший для країни коли зістається грошей більше і навпаки. Для того, щоби для краю був корисний білянс, рекомендувалось урядам дбати про це, щоби митні товари в перевищував довзі і впливати на це всіма маючимися в їх розпорядженню засобами. Тому уряди почали підвищувати мита на чужі товари, що привозилися до краю, давалися вивозові премії для туземних товарів, які йшли на продаж в чужі краї, обмежувався вивіз благородних металів і т. д. Дякуючи такій політиці, митні ставки часами підносилися поодинокими урядами до неімовірних розмірів. Так в 1552 році Едвард VI підняв мито для товарів Ганзи (Союз німецьких міст) від 1 до 20 проц. А між Францією і Голяндією, завдяки митній політиці при Кольберті, виникла війна.

Це соперництво між поодинокими країнами викликало також і конкуренцію. Кожда країна в протилежність другій старалася виробляти кращої якості товар, старалася удосконалювати зряддя продукції і завдяки тому одержувати продукт дешевше і дешевше його продати і т. д. Повставала потреба одночасно регулювати заробітну плату працюючого люду, та піднімався його фаховий стан і вводилася чим раз більша спеціалізація. Для підняття продукційности праці вишукувалось фаховців-майстрів по чужих країнах і уряди старались за ісяку ціну перетягати їх до краю. Також уряди старались вивідувати про нові винаходи в чужих краях і перекупувати їх для себе.

Але найбільше проявилась ця політика урядів Європи по відношенню до ріжних колоній. На колонії заставило звернути увагу розширення головним чином мануфактурної продукції. Що правда для забезпечення ринків в Європі зпочатку почались заключати між поодинокими державами торговельні договори, які мали на цілі дати забезпечений збут товарів даної країни. Але це з поширенням продукції не забезпечувало її її потрібно було шукати

*) Пасивний білянс буде в противному випадкові.

нових ринків та забезпечувати їх за собою. Отже тут починається гостра колоніальна політика.

По прикладу Іспанії і Португалії, які захопили великі земельні простори в нововідкритому Новому Світі, а разом з тим і великі багатства, кожда з європейських держав почала стреміти до тогож самого. Колоніальна політика меркантилізму заключалася в тому, щоби як найбільше захопити в свої руки колоній і привчити їх лише до продукції сирівців та заставляти збувати ці сирівці до метрополії і вже від неї одержувати оброблений товар. Заборонялось колоніям вести торгівлю помимо метрополії, а тому мати власну флоту. Так навігаційний акт Кромвеля в 1651 році постановляв, що ніякі товари не можуть привозитись до англійських колоній і вивозитись звідти не инакше, як лише на англійських кораблях і англіками. Рівнож ні одна особа не могла бути в англійських колоніях купцем крім англійських горожан.

Крім того урядами ще давались різні концесії і привилеї на право торгівлі з чужими країнами. Для цього було засновано цілий ряд компаній, з яких кожда діставала монополію для провадження торгівлі, чи промислу. З цих компаній найбільшого значіння набрала була англійська компанія під назвою „Товариства льондонських купців для торгівлі зі Східною Індією“, чи просто Ост-Індійська компанія, заснована в 1660 році. Ця компанія одержала від короля виключну привілею для торгівлі з країнами Азії, Африки й Америки. Мала великі прерогативи, як право війни і миру, право тримати сухоземні і морські военні сили, видавати закони, накладати кари та мита і т. д. Завдяки таким привілеям та великій силі, яка малась в руках компанії, вона на протязі короткого часу підчинила Англії весь Ост-Індійський пів'остров.

Ця політика викликала досить обильну літературу про меркантильні системи. Але ця література, хоч вправді досить велика, — є дуже пороскиданою. Майже в кожній з країн Зах. Європи можна зустрінути якого будь письменника, що писав під впливом цих ідей. І так про меркантилізм писали в ті часи: Англійці, Французи, Німці, Італійці, Голяндці й и., але застановимося лише на деяких з них.

Найстаршою літературою меркантилізму вважають англійську і першим представником її Стафорд. Він у своїй праці „Короткий нарис англійської політики“, написаній в 1581 році, старається змалювати стан вздорожіння товарів в ті часи. Написана вона в формі діяльогу між ріжними класами народу. Всі його герої вважають багатством гроші в формі благородних металів. Виступав він також

проти поширеного в той час фальшування грошей. Вся економічна політика, на його думку, мусить базуватись на засадах притягнення до краю як найбільше грошей. Англія бідна тому, що закордонці вивозять з неї гроші, а чужі держави збогачуються з того. Помочи цьому можна системою державного протекціонізму; недопускати до краю привозу тих товарів, що можуть вироблятися місцевим населенням та забороняти вивозити сирівці, а перероблювати їх дома і тоді вже висилати на заграничні ринки. Головно він протестує проти вивозу шерсти, а привозу готової з неї матерії і т. д.

Також заслуговує уваги другий представник меркантилізму Т. Мон. У своїй праці „Розвідка про торгівлю Англії з Ост-Індією“, він тримається в засаді тих думок, що й його попередник, але є більшим теоретиком цієї системи, а головно системи торгового білянсу. Він бере в оборону торгівлю Англії з Індією і доказує, що заснована Англіїцями „Ост-Індійська компанія“ прислужилася для Англії корисним білянсом. І взагалі він находить, що багатство Англії може зростати лише через заграничну торгівлю. Треба її поширювати, бо в Англії мається завше більше товару на вивіз. Він тримається тої думки, що гроші витворюють торгівлю, а остання помножує гроші. Він також є противником митної війни.

О. Чайльд. „Замітки про торгівлю і грошевий процент“. 1668 р. та „Нова розвідка про торгівлю“. В своїх поглядах Чайльд йде попереду від сучасних йому представників меркантилізму і навіть деякі його рахують предтечею свобідної школи XVIII в. В своїх творах він захищає низьку процентову стопу і каже, що вона є тим для торгівлі і промисловости чим душа для тіла. Щоби дійсно це можна провести в життя, потрібно інтервенції державної влади. Будучи сторонником науки про торговельний білянс, він все таки завважує, що не можна лише продавати свої продукти чужинцям, а нічого в них не купувати, — і що корисний білянс може принести Англії лише належито розвинена торгівля й мореплавання.

Також не може держава видавати строгі приписи що до вивозу і привозу товарів, бо при високому миті багаті товари перепачкуються без її відома і це не оправдує ціли. Також потрібно мати на увазі і туземні підприємства, в чийх руках вони знаходяться, чи місцевого населення чи чужинців, що також має велике значіння для держави і т. д. Всі ці оригінальні думки Чайльда вказують, що він пішов далі своїх попередників і доказував, що сила і користь торгового білянсу лежить не лише в протекційній системі.

З англійських письменників до меркантильної школи належать ще Темплъ, Форбанс і н.

У Франції до меркантилістів зараховується Жон Боден. В цілому ряді праць, а головню в своїх „Шістьох книгах про державу,“ написану в 1576 році, Боден головню студіює державний устрій і всі фактори, що впливають на її розвій. Він стоїть за необмеженістю урядів, які мусять регулювати все життя суспільства, бо лише вони одинокі є покликані до того і можуть забезпечити народній добробут. Пропонує високі податки на продукти заграничного промислу, а низькі на сирівці і т. д. Але все-таки сліпим прихильником меркантилізму він не був. Ставлячи попереду всього державу, він крім унормовання матеріяльного життя має на оці і вищі цілі, як самої держави, так безпосередньо народу.

В Італії представником меркантильної школи рахують А. Серру, який написав „Коротку розвідку про причини, які можуть придбати багато золота і срібла державам, що не мають копалень.“ Броджія написав „Розвідку про податки і гроші.“ Дженовезі — „Виклади про торгівлю і політичну економію“ і т. д.

Фізіократи.

Не дивлячись на всебічний контроль і регулювання всього життя суспільства державою, чим даліше ми йдемо від XVII ст. до XVIII, то бачимо, що всі ці меркантильні регуляції остаються лише на папері. Хоча ярі правителі тих часів не так вже скоро можуть відмовитись від своїх поглядів і стараються триматись старого, яке часами приносить людству багато шкоди, життя і розвиток суспільства починають брати верх і направляти колесо історії так, як того вимагали обставини. І справді, хіба суспільність могла годитись з тим, щоби поодинокі уряди затримували розвиток всього народньо-господарського життя?

Визискування і ворожнеча на чисто економічному полі як вже було завважено, приводили до великих кривавих воєн. І народи, які лише мали яку будь змогу, старалися всіма силами звільнитися від своїх опікунів. І так великі репресії Англії по відношенню до Америки, заставили останню відділитись і проголосити державну незалежність. Одночасно почалось тертя і в нутрі самих країн, де панували меркантильні системи і вимагалось переходу до нових, більше удосконалених і відповідаючих умовам життя систем.

До цього також причинилося й те, що де-які держави, дякуючи меркантильній політиці, могли високо розвинути

свою торгівлю і промисловість, а тому й дешевше продавати свої товари. Отже потрібно було як найбільше поширювати ринки, а меркантильні системи противились тому. Але крім всього цього гостра меркантильна політика негативно відбилась на деяких галузях промислу, а передовсім на сільським господарстві, яке за часів меркантилізму зійшло зовсім на задній план.

Отже все це вкупі взяте заставляло пануючий і почасти передовий елемент тих часів перемінити свої погляди. Вже в кінці XVII віку появляються думки, а в XVIII вони ще більше набирають ваги проти дорогоцінних металів як збогачення, а звертається увага на дари природи і працю людини, що мов вони є єдиним джерелом багатства. Ставиться, як головну задачу держави, забезпечення всього народу необхідними предметами і вигодами життя. Не торгівля, а хліборобство висовується на перший план, як головна галузь народного господарства. Всі меркантильні системи гальмують життя і поступ суспільства, а добробут народу вимагає свободи промисловости та торгівлі.

З цими гаслами майже у всій зах. Європі виступає цілий ряд письменників, які стараються ввести все людство в нову фазу вільних економічних, як рівнож і соціальних співвідношень. Кожному, кажуть вони, мусить бути дана повна індивідуальна воля, бо це вимагається законами людскости та природи.

Так н. пр. Норт в своїй праці „Міркування про торгівлю“ 1691 р. виступає вже проти замкненої в собі політики поодиноких держав і завважує, що народне господарство мусить бути господарством світовим і в цьому відношенні воно представляє одну націю. Втрата в господарстві одної нації відчувається і відбивається на господарстві інших. Отже, тому всі мусять стреміти спільно до добробуту і свободи.

Також досить сильно полемізував з меркантилістами філософ Юм. Він говорив, що гроші є лише знаряддя для полегчення обміну товарів і більш нічого. Тому більший чи менший запас грошей немає жадного значіння.

Це він доказує на прикладах і каже, що подібно тому, як вода всюди знаходиться на одному рівні, так і гроші. Їх кількість їх залежить від кількості населення, його працездатности й інших прикмет.

Представники природного права, як Гуґо Грацій, Гоббес і Пуффендорф проводили думку, яка змінила цілий світогляд, що дієве право мусить бути вповні згідне з вимогами природного права людства, воно не може приписувати те, що забороняється чи заборонити те, що визна-

чається останнім. Закони природи вічні і незмінні і ніяка цивільна власть не може їх змінити.

Але найбільше різко виступає проти старих устоїв Льюк. В своїйому „Трактаті про цивільний уряд“, він доказує, що природнім станом є такий, в якому панує свобода і рівенство. В цьому стані люде знаходяться під керуванням законів природи і розуму, які забороняють посягати на життя, здоровля, власність і приписують поважати людину людиною і т. д. Словом, він є проповідником свободи у всіх відношеннях

Всі ці нові думки перенеслися до Франції і тут під впливом Русса і Вольтера заволоділи кращими умами і вплинули на створення нової системи в історії політичної економії, під назвою фізіократизму. Політика меркантилізму у Франції дуже негативно і більше чим де инде відбилася на сільському господарстві, хоч і піднесла мануфактури. Рівнож реакція проти абсолютизму і придворної роскоші поділлала на захоплених природою і її законами і вимагала у всьому, а головню в економічному життю повної зміни. Отже від Франції, як батьківщини фізіократизму, починає поширюватися цей новий напрямок.

Головним представником, або, як де-які називають, батьком школи фізіократів, був лейб-медик Людвика XIV Франсуа Кене

Ця людина на передодні старости почала займатися розслідами, які ми тепер назвали аграрною економією і прийшла до відкриття багатьох економічних правд і тим перша поклала підвалини під велику будову економічної науки. Головне, що він враз зі своєю школою, яку називаємо школою фізіократів, утворив першу економічну школу в сучасному розумінню.

Відомий французький економіст Шарль Жид дає таку їм характеристику: „Жаден з фізіократів за виїмком Тюрго не посідав письменницького талану і жаден, не виключаючи навіть Тюрго, не писав дотепно — в часах коли дотеп був так загальним. Були вони поважні, врочисті, сектанти, де-що нудні і мучили читача, дякуючи своїйому способові говорення, начеб були посідачами якихсь відвічних правд. Легко стягали вони на себе кпини других, між иншими і Вольтера. Мимо того однак посідали велике признание у всіх визначних осіб свого часу, серед мужів стану, амбасадорів і т. д. Словом були модними і то з певністю більше, чим сучасні економісти“*)

В засаді своїх поглядів фізіократи, як рівнож тогочасні представники инших соціяльних наук, тримались так

*) K. Gide i K. Kist. *Historja Doktryn ekonomicznych* т. I. стр. 3.

званого природнього порядку. Це найбільше яскраво зазначив Mercier de la Rivière і назвав його „природнім і коначним порядком суспільностей політичних“. А Dupont de Nemours навіть назвав всю систему фізіократів „Наукою про порядок природній“.

В цьому порядкуві природи, кажуть фізіократи, немає чого відкривати і винаходити, він є „сам собою зрозумілим“. Але цей порядок природи фізіократи не однаково розуміли, як їх сучасники з Вольтером на чолі, де мало місце захоплення всім старим і життя первісної людини підносилось на пієдестал. Ні, вони були далекі від того.

Всі вони, як люде реальної праці високо цінили сучасну їм цивілізацію і тому не могли захоплюватись станом первісного чоловіка. „Власність, безпеченство, свобода“, каже Mercier de la Rivière, „от це цілий порядок суспільства“. Тому то вони є противниками поглясів Русса, який вважає, що люде, коли переходять від стану первісного до цивілізації, то умови їх співжиття при цьому причиняються до великих жертв і що взагалі стан цивілізації потягає за собою більше жертв чим користей. Це фізіократи називають самообманом і доказують, що людність при переході зі стану первісного до цивілізації не лише нічого не тратить, але навпаки дістає змогу все позискувати для себе.

Але, як вони уявляють собі цей природній порядок? Він встановлений, кажуть вони, божеством за-для щастя людей. Так Mercier de la Rivière каже, що „ті права, права природи, є невідкличними і виникають з людської істоти і річей і є виразом волі божої. Всі наші інтереси, всі наші стремління з'єдналися і витворили для нашого щастя гармонію, яку можна вважати за твір добродічного божества, яке хоче, щоби земля була заселена щасливими людьми“. Рівнож економічний принцип, який вперше вивдвигнув Кене про „отримання можливо найбільших приємностей при найменших видатках“, також зараховується ними до порядку природи. Тому, наколиб людність в своїх стремліннях придержувалась цього, то цей „порядок“ не лише бувби захитаний, а навпаки ставби більше тріvkим і міцним. „Це виникає“, каже Mercier de la Rivière, „з самої стоти порядку, бо інтерес індивідуума не може бути ніколи відділений від інтересу загалу, що має місце при панованню власности. Світ порушається в своїйому часі сам через себе. Стремління до приємности надає суспільности рух, який перероджується в сталу тенденцію до стану можливо найбільше досконалого“. Отже, тому все мусить бути полишено власному рухові. Це найбільше ними проповувалось в торгівлі в протилежність до меркантилістів.

Тому і не дивно, що при такому погляді на стан річей взагалі, загальним девізом у них стає знаменита фраза: „laissez faire, laissez passer“. Не можна однак зараховувати лясцеферізму до якоїсь пасивности чи фаталізму. Він лише надавав кожному індивідуумові свобідну волю в його діяльність, що причинилося до осягнення, як особистих так і загальних користей.

Богацтво народів повстає з чистих прибутків, які вперше точно були зазначені фізіократами. Чистим прибутком вони вважають надвижку, яка одержується з різниці між сумою дїбр витворених і спожитих. Це розуміння чистого прибутку потім ввійшло в економічну літературу і так розуміється й по сьогодні.

Але після цього, цілком слушного зазначення, вони переходять до вияснення тих чинників, які можуть давати цей чистий прибуток, а тим самим і збогачувати націю. І приходять до переконання, що чистий прибуток може давати лише рільництво. „Тільки тут, говорили вони, добра витворені перевищують добра спожиті: рільник збирає з ріллі більше збіжжа чим його спожив, зараховуючи до цього не лише те збіжжа, яке зужито ним на засів, але й рівнож і збіжжа зужите на власне цілорічне виживлення. Лише дякуючи тій виключній чудовій властивості рільничої продукції, могли появитися ощадности і повстати людська цивілізація. Нічого подібного не подибуємо в жадній іншій галузі продукції, ані в торгівлі, ані промислі, де затрачується там людська праця, але не створює нічого, а лише причинюється до виміни або зміни місця продуктів, які вже попередно були витворені, як рівнож і в ручній промислі, бо ремісник, звичайно, змінює, змішує або додає сирові матеріяли“.*)

Таким чином ми бачимо, що фізіократи вважали хліборобство єдиним джерелом богацтва і основою всього промислу і що богацтва створюються з сукупности всіх тих сирівців, які дає хліборобство. Всіж інші галузі промислу нічого не додають до існуючих запасів корисних предметів. І тому вони підносять хлібороба вище всіх інших кляс і рахують його єдиного лише корисним, тоді як інші кляси, як промисловців, купців і навіть представників інтелігентних професій, числять клясами безплідними. А це тому, що вони дістають свої прибутки не з фонду, який утворений ними самими, а з тих лишків, які позістаються від хлібороба, власне з хліборобського фонду.

*) Dupont de Nemours et Co. по Ш. Жюду.

Після такого оригінального розуміння справи ідіолог фізіократів Ф. Кене підходить першим серед письменників до поділу суспільности на окремі класи. В основу розуміння класи він кладе ту роль окремих груп суспільности, яку вони відіграють в процесі створення народного багатства, а тому й вся суспільність на його думку мусить бути поділена на три класи:

1. Класа продукційна, яка складається виключно з хліборобів. Під цю класою хліборобів він розуміє селян власників та так званих чиншовників, які власноручно обробляють свої ґрунти, але рілньичі робітники з цього виключаються.

2. Класа землевласників (земельна аристократія) себ-то посідачі великих земельних ґрунтів, як дідичі, феодалі то-що і

3. Класа безплідна, до якої зараховуються промисловці, торговці і всяка служба.

Отже, як видно, Кене зараховує до продукційної класи лише селян-хліборобів, які власне на його думку є джерелом народного багатства, тоді як всі інші класи живуть її коштом.

Всіх ті багатства, які витворює ця продукційна класа не залишаються у її власному користуванню, а переходять в інші руки, себто роблять певний круг ділання. Так коли припустити, що продукційна класа виробляє річно продуктів на 5 мільярдів франків, то з цієї суми для власних потреб, як: споживання в натурі, папа для інвентаря, засіви, угноєння і т. д, вона залишає 2 мільярди, які вже й не беруть участі в круговороті. Але крім тих потреб, які можуть задовольнятися рілньником безпосередньо, є ще й такі, які рілньник не виробляє сам, а мусить купувати їх на стороні, як ріжні знаряддя, одежа то що: це останнє купує він у класи промислової і платить за це 1 мільярд. Отже остається ще 2 мільярди, які цілком переходять до другої класи-посідачів ґрунту. Вони одержують цю суму за свої права посідання землею та також в цю суму включаються кошти взагалі всіх пануючих елементів. Так виглядає розподілення тих багачтв, які витворює продукційна класа.

Коли на першій погляд поділ суспільности на класи фізіократами принаймні для наших часів здається безпідставним, або, як каже М. Туган-Барановський, „безпідставність цього поділу не потребує зараз доказів“*), то коли більш простежити їх думки, то одержується зовсім инша картина. Відносно другої класи-землевласників, то про неї

*) Основы политическо́й экономіи ст. 504.

не приходитьсь багато говорити, вона майже такою перейшла і до наших часів і ще в багатьох країнах вона являється пануючою і аристократичною клясою, як і в часи фізіократів. Вони зазначували, що ця кляса володіє маєтностями по милості Бога, а тому їй належить львина доля від національного багатства.

Що-ж торкається третьої, це так званої безплідної кляси, то цю „безплідність“ не потрібно розуміти в узкому розумінню цього слова. Не потрібно думати, що така назва мала на меті злегковаження фізіократами купців або промисловців. „Заняття ті“, як каже Бодо, „не є безкорисними, а навпаки становлять чар і підпору життя, заховання і добробут роду людського“. „Треба з натиском підкреслити, що „непродукційний“ або „безплідний“ в мові фізіократів не значить принаймні „непожиточний“. Вони є лише непродукційними в тому розумінню, що не творять нових багатств, але є корисними для суспільности.

Що до торгівлі, то фізіократи вносять навіть нові думки, цілком протилежні їх попередникам. Вони, наприклад, є проти змішання держави в справі торгівлі і проповідують цілковиту її свободу. При обміні, кажуть вони, мусять люде обмінюватись різними річами, бо це не приносить для держави ані користі ані втрати, бо кожда купівля є одночасно і продаж і ніхто не продає більше чим купує. А вільна конкуренція в торгівлі встановлює для обох сторін добрі і вигідні ціни. Не можна обвинувачувати купців, що вони є причиною того, що поширюється торгівля, не вони її створюють, а споживачі. Торгівля, як і всі інші галузі господарсько-суспільного життя мусять мати цілковиту свободу, бо цього вимагають інтереси всіх індивідуумів. І коли вони не будуть перешкоджуватись в своєму діланню ніякими зовнішніми силами, то це послужить лише на користь, як самому громадянству так і державі.

Про фізіократів, що були приклонниками природнього порядку, який, як вони кажуть, „утримується сам через себе“, та були першими проповідниками свободи людини, можна би було думати, що вони є противниками, як не взагалі влади і законодавства, то принаймні сучасного їм державного устрою. Одначе їх погляд на державу, хоч є почасти оригінальним, носить характер консервативности. Вони хтіли бачити державний устрій таким, де було би як найменше законів, а можливо найбільше влади. Ця влада не повинна бути сконструована по зразкам лібералів, де зверхність мала би підлягати контролю, або демократична влада, як парламентарізм то-що. Бо, як вони кажуть, „демократичний володар-народ не може виконувати своєї влади

і він мігби з неї користати лише так, що іменував-би своїх відпоручників.“ „Ці відпоручники є людьми приватними і функції їх є з конечности переходовими.“ „Цей переходовий елмент (passagers) не зможе затримати сталого получення інтересів з народом.“ Вони також є проти республіканського устрою, бо кажуть, що „Грецькі республіки ніколи не знали прав порядку“*) і т. д. А натомість пропонують наслідственну монархію, яка-б була зентралізована і одинока, бо „лише в наслідственних монархів всякі особисті і приватні інтереси, рівнож сучасні, як і минулі, можуть бути звязані в очевидний спосіб з інтересами їх народу**). Як на ідеал цієї монархії і власті монарха вони вказують на імператора Китаю. Словом стоять за абсолютну і деспотичну монархію. Все це є вказане через порядок природи і лише це може служити для добра і щастя народів взагалі.

Пропонуючи таку деспотичну владу, фізіократи доказували, що для того, щоби забезпечений був її успіх в керуванню країною і щоби вона дійсно могла досягнути своєї мети в забезпеченню людности всього їй потрібного, то влада така мусить мати до своєї розпорядимости потрібні матеріяльні засоби. Цих засобів для влади не треба жаліти та не треба торгуватися за них, як це має місце при парламентарному устрою, а збирати, як мога більше.

Ціж засоби (податки) мусять в першу чергу черпатись з чистих прибутків, бо вони є новою частиною в витворюючихся богацтвах і можуть без великої шкоди для суспільности віддаватися для цієї мети. Бо коли ці податки будуть братися з інших джерел, то це може негативно відбиватись на самому джерелі богацтв. Після цього нам стає ясно, з яких рук держава має побирати свої засоби, власне з тих, які мають цей чистий прибуток, а ними є землевласники. Отже землевласники мусять носити весь тягар державних податків.

Зазначивши джерело державних податків, фізіократи підходять до способу і розміру його збирання. При збиранню податків мусяться брати під увагу те, щоби вони були справедливими і не причинювались до зменшування росту національних богацтв. Конкретно-ж вони пропонують брати податки не вище $\frac{1}{3}$ чистого прибутку, а навіть тільки $\frac{9}{20}$, а то 30%. І коли рахувати ці чисті прибутки в 2 міліярди, то ці ґрунтові податки малиби виносити 600 міліонів франків і т. д.

*) Baudeau ст. 800 за П. Жидом.

***) Dupont de N^e ст. 359 - 360 теж.

Отже підводячи підсумок думкам фізіократів, як першій економічній школі в сучасному розумінню, можна прийти до таких висновків: Вони перші вказали на суспільні явища, які підлягають певним нормам і є зв'язані між собою; доказували, що поліпшений самому собі індивідуум, найде краще приміщення для своїх сил і тим принесе більшу користь, як для себе так і для суспільности; зазначили першу класифікацію прибутків і поділу їх між суспільством; видвигнули аргументи в обороні земельної власности, стояли за свободу праці і торгівлі, за значіння податків та обмеження функцій держави.

Адам Сміт і початок класичної школи.

Хоч фізіократи, можна сказати, перші поклали фундамент під сучасну будову економічної науки, але вони лише зробили початки, а цілковите закінчення цього будинку було зроблено великим шотландцем, Адамом Смітом. А. Сміт, після однодушної opinio всіх економістів, являється дійсним творцем і батьком політичної економії.

Його праця „Розслідування про природу і причини багатства народів“, чи, як скорочено називають, „Багатство народів“, яка появилася в 1776 році, зробила йому велику славу. Видатні економісти зазначають, що „Багатство народів“ належить до найбільших творів людського розуму. Між іншими Бокль в своїй „Історії цивілізації в Англії“ каже, що цей твір є найповажнішою книжкою, яка лише коли небудь була написана, що автор її більше спрямив шастю людей, чим всі взяті до купи політики і законодавці. Історик економії Кауц в своїй „Теорії і історії національної економії“ (Die Theorie und Geschichte der Nationalökonomie) зазначає, що „Багатство народів“ представляє одно з тих небогатих могучих творів людського розуму, які, являючись лиш один раз на протязі століть, втілюють в собі духове багатство цілих поколінь і служать провідними стовпами в ході розвитку людства“. Відомі французькі економісти Ш. Жид і Ш. Ріст в своїй праці „Історія доктрин економічних“ пишуть, що „книжка А. Сміта стане провідником для всіх наступаючих поколінь економістів, ставлячи для кожного з них вихідну точку до дальших їх праць“. Словом усі видатні економісти найбільше культурних націй Європи дають надзвичайно вичерпуючу оцінку праці скромного шотландського професора, життя якого не представляє для нас нічого особливого.

А. Сміт народився в 1723 році в Кірксальді — Шотландія. Перші студії проходив в Глазговськiм Університеті, а потім в 1746 р. закінчив їх в Оксфордськiм, де вже почав самостійно працювати. По повероті до Шотландії оголосив Сміт в Единбургу два вільних курси по англійській літературі і політичній економії, а в 1751 р. був іменованим професором логіки в Глазго. Пізніше він обіймає виклади аж чотирьох предметів: моральної теології, етики, права і політичної економії. На професорській катедрі

в Глазго був до 1764 р. і з цього року залишає професуру і подорожує з молодим англійським князем по Європі, що дало йому змогу познайомитись з тодішними видатними письменниками, як Вольтером, фізіократами і енциклопедистами. Тут власне в часі подорожі почав він свою працю над „Богатством народів“. По повероті до Англії він переїзжає в свою рідну місцевість, де виключно займається роботою над „Богатством“. В 1773 р. його праця вже була закінчена, а в 1776 р. вийшла в світ. Від 1778 до 1790 року був комісаром урядовим в Едінбургу і в цьому році помер. Такий короткий життєпис батька політичної економії.

Попереду чим перейти до розгляду „Богатства народів“, кожного зацікавлять причини такого великого впливу Сміта, головню на його сучасників. Бо що правда, тепер хоч і де-які з його творів і мають вагу, але економічна наука пішла вже далеко наперед, в порівнянні з тими часами. Причин же тих є дуже багато. Поперше Сміт втілює в собі всі лучші стремління віку. Все, що жило і до чого прямувало XVIII століття, найшло в ньому вірного і талановитого виразника. Через всю працю Сміта проходить горяча любов до свободи і ненависть до всяких утисків, які під ріжними причинами робляться людині людиною. Він зачіпив і остаточно вирішив всі найбільш актуальні справи, які в той час хвилювали суспільність, як: колоніяльну політику, системи великих торговельних компаній, меркантильні системи, організацію гроша, податків і т. д.

Рівнож велике значіння мала висока літературна вартість книжки. Бо Сміт писав дуже ґрунтовно, просто, цікаво і живо, та всі теоретичні докази переплітає фактами, ваятими просто з життя, так, що його думки без затримки переконували кожного читача в їх правдивості і реальності. Все це причинилося до того, що його книжка стала клясичною і має велику вагу і по сьогодні.

Як великий письменник, Сміт вспів також добре використати своїх попередників і сучасників. Біографи Сміта вказують, що він був в близьких стосунках зі всіма найвидатнішими людьми його часу. Між иншим дружба Сміта з філософом Д. Юмом принесла йому чимало користи. Бо вже й останнім було зачіплено такі важні економічні проблеми, як справу грошову, справу внутрішньої торгівлі, справу процентів і т. д., які оброблені були ним в оригінальний спосіб.

Також багато використав Сміт і фізіократів. Критикуючи без пощади систему меркантилістів, він віддавав довжне фізіократам. Зокрема-ж Сміт мав велику повагу до Кене і Тюрго, так, що хотів присвятити своє „Богатство наро-

дів“ батькові фізіократів, колиб він до часу виходу його книжки був живий.

Наука про „Богацтво народів“, властиво теорія політичної економії є лише частиною його лекцій в Глазговському університеті, які, як було зазначено, склалися з 4 х частин. Перші дві частини (розділи), а саме теологія і етика були ним розроблені в праці „Теорія моральних почувань“ (1759), а юриспруденція не дійшла до нас. Лекції же по політичній економії були опрацьовані ним в великому творі під назвою „Богацтво народів“ і склалися з 5-х книжок.

Що до світогляду Сміта, то поперше він старався доказати, як з одиничних господарств утворюється складний світ, який називається народнім господарством, що приводить в порядок поодинокі зусилля і дає їм повну гармонію. Подібно тому, як в окремому господарстві внутрішній порядок переводиться окремим господарем, так і в окремих об'єднаннях осіб, як держава, розумною діяльністю влади. Але все-таки в основі господарства мусить лежати самостійний внутрішній порядок. Цей внутрішній порядок досягається свобідною діяльністю окремих індивідуумів. Мудра природа вклала в кожду людину стремління при найменших витратах енергії, позискати для себе, як найбільшу користь. Це є господарський розрахунок. Людина, коли бачить в якій будь справі користь, то вживає всіх засобів, щоби прикласти до неї свій капітал, хист і працю і тим старатися о удосконалення її, а в противному разі вона кидає справу. Рівнож вічно в неї живе інтерес, щоби продати річи дороще, а купити дешевше і т. д. Але крім доказів, що в істоті кождої людини все це є, а тому мусить бути залишена свобода кождому індивідуумові, він ще доводить, що ця особиста свобода і вигода відповідає ще й інтересам загалу. Так переслідуючи свою особисту вигоду, людина завше і може мимоволі працює на користь загалу. Признаючи особистий інтерес, як основу сили в народньому господарстві і вважаючи цей двигуном останнього, Сміт вимагає для індивідуума повної свободи в царині народнього господарства. Бо коли індивідуум хоче направити свої знання, працю і капітал на певну справу, то противитися тому і перешкоджувати йому — буде страстю не лише для нього самого, але і для всього загалу, бо поверне працю і капітали на непевні шляхи. Щож торкається інертності і помилок, то найкращим засобом проти цього є конкуренція, яка викине тих, що не вміють добре стежити за своїми інтересами і вигодами. Сміт вірив, що при свобідній діяльності кождої особи, яка керується особистими інтересами, та при свобідній конкуренції можна

досягнути найбільшої продуктивності. Але після цих думок не можна називати Сміта фрітдерером. Де-які постанови властей, як справи регулювання торгівлі і промислу він часами навіть оправдував. Цілковиту же свободу він вважав лише ідеалом, до якого мусять всі стреміти.

Теоретичні засади по економії, Сміт головним чином обробляв після спостерегань тих складних умов, які мали місце в його часи в Англії. Ця країна в той час дуже швидко розвивалась в промислово-торговельному відношенню і її багатства, завдяки тому, з кожним днем все більшали. Але збільшення цих багатств залежало, хоч правда не багато, від тих великих підземних скарбів, які там було винайдено, а головню від великої енергії і праці самої нації. На очах Сміта пройшов весь промисловий переворот Англії. Він наочно мав змогу обсервувати весь той поступ, який зробили в народньо господарському життю великі винаходи, поділ праці та взагалі інтенсіфікація всіх галузів промислу. Отже всі ці спостереження, велика ерудіція та геніяльні спосібности, дали Смітові змогу написати так великий твір.

Поділ праці. Свої досліди над народнім господарством Сміт починає з поділу праці між суспільністю, що, на його думку, являється головним дригуном всього економічного життя. „Сума річної праці кожного народу“, каже він, „є найпершим капіталом, який забезпечує нарід всіма необхідними до життя предметами.“ Продукційною є всяка праця, яка витворює корисні і пожиточні річи і збільшує їх вартість. А видатність її залежить в першій мірі від її поділу.

Поділ праці це є такий устрій, дякуючи якому, витворення народнього багатства переводиться при посередництві співробітництв всіх членів цілої суспільности. Кожний член суспільности бере на себе вироблення якоїсь одної річи, потрібної для неї і після вироблення обмінює її на потрібні йому інші річи. Цей спосіб причинюється до загального поступу і добробуту людства. Аби більш яскраво представити користи з поділу праці, Сміт доказує це на прикладі, який став потім клясичним, а саме на поділі праці при мануфактурі до виробу шпильок, який існував вже за його часів в XVIII ст.

Сміт каже так: „Я бачив одну маленьку мануфактуру шпильок. Там робило всього десять майстрів; через те декотрі з них робили по дві і по три операції підряд. Мануфактура ця була дуже бідна. Струментів і дорогих машин в ній не було, проте і ці десять майстрів встигали, як добре взялись за роботу, зробити за день більш-менш дванадцять фунтів шпильок. А на фунт йде 4.000 шпильок. Відтак як

бачите, десять майстрів встигли зробити вкупі всі 48 тисяч шпильок на день. Для кожного майстра припадає отже чотири тисячі вісімсот шпильок. Колиб ці майстри робили кожн сам по собі, по одинци, то як би вони й не приладналися до цього діла, то напевне ні один з них не зробивби й двадцяти шпильок на день.“ А це тому, що тут має місце поділ праці і спеціалізація кожного в якій будь галузі, що причинюється до витворення зручності і швидкості в виконуванні праці. Бо поділ праці між ними є такий: „один майстер тягне дріт, другий рівняє його, третій ріже, четвертий заострює, пятий обточує кінець, щоби насадити його на голівку, шостий биває голівку, семиї чистить шпильку, а восьмий проколює папірці і втискає в них шпильки.“*) Отже, як видно, що поділ і спеціалізація праці в кожному з цих її родів, дає змогу так високо підняти її продуктивність.

По теорії Сміта, багатство це сукупність предметів, які задовольняють наші потреби. „Багатство народа“, каже він, „складається не з одної землі і не з одних грошей, а з усіх річей, які задовольняють наші потреби і збільшують наші життєві користи“. На цьому місці Сміт вносить кардинальну поправку до поглядів фізіократів, які вважали, що багатством народа може бути лише хліборобство.

Після поділу праці інстинктивно наступає обмін, який розвинувся самочинно після ділань, як особистих інтересів так і інтересів всієї суспільности. Коли в часи первісної господарки люде обмінювались річами безпосередно, то це з точки погляду народньої господарки було не раціональним, бо не було якогось певного мірила вартости. І лише тоді, коли цим мірилом стали благородні метали, а саме: гроші, то аж цей чинник причинився до движення наперед народнього господарства. Але цікаво, як цей важний фактор в економічному життю людства — гроші — повстали. Чи вони виникли після якихсь державних актів, чи після свідомої волі суспільности? На це Сміт відповідає негативно. „Кожда обачна людина“, каже він, „на кожному ступні розвою суспільности, по встановленню поділу праці, природньо мусіла урядити так свої інтереси, щоби мати до свого розпорядження, крім спеціальних виробів свого промислу, означену кількість такого ще иншого матеріалу, про який можлиби припускати, що він не буде відкинений тими, від котрих зажадається взаїну за нього виробів їх власного промислу“. Отже дякуючи цьому і повстають гроші. Пізніше до грошової справи вмішуться держава і щоби

*) „Про Багатство народів“ ст. 6. переклад Д-ра О. Михалевича.

гарантувати громадянам своїм добру якість цих грошей вона прикладає до них свій штампель.

Капітал є головною умовою для приміщення праці, бо дякуючи тому, є змога підвищувати продукційність робітників, збільшувати видатність різних знарядів і машин та удосконалювати поділ праці. Збільшення свого капіталу значить поширення власного промислу і підвищення добробуту. Бо „народня промисловість може побільшуватись лише при умові пропорціонального побільшення народнього капіталу, а його капітал може побільшуватись лише пропорціонально до того, що народ заощадив зі свого прибутку“. Отже, як видно, Сміт вважає капіталом ошадности, які призначуються для одержання прибутків. Тут він відрізняє ті запаси, що призначені для споживання. Зиск з капіталу повстає тоді, коли особа вживає капіталу, який знаходиться в її руках, для продукції тих чи інших річей. Зиск збільшується при зменшенню багатства нації і навпаки, коли нація багатіє, то зиск зменшується. Причина тому є така, що з кождоразовим зростом національного багатства нові капітали не знаходять собі приміщення. Звідци й виходить суперництво поміж капіталами, що понижує загальний рівень зиску на капітали. Крім того доходний капітал власника він ділить на дві часті: стоячий і обіговий. Ці думки А. Сміта стали клясичними і повторювались після нього багатьома економістами.

Вартість Сміт ділить на два поняття: на вартість ужиткову і обмінну. Він зазначає, що „вартість посідає два одмінні значіння: вона означає часом пожиточність певної річі, часами властивість тої річі надавання її посідачеві можливости набування інших дібр. Цю першу можнаби назвати ужитковою вартістю, а другу обмінною вартістю. Річі, що посідають найвищу ужиткову вартість, мають часто малу, або не мають жадної обмінної вартости. Нічого немає пожиточнішого від води, а одначе взамін за неї не можна нічого набути. Противно діамант не посідає жадної ужиткової вартости, але взамін за нього можна одержати велику кількість різних дібр“. Це є перша засада поставлена Смітом для розуміння вартости, але не найголовніша. Найголовнішою його засадою в поняттю вартости це залежність її, як вже раніш було зазначено, від праці, вкладеної в вироблення тої чи іншої річі. І Сміт є першим з економістів, який поклав в основу вартости людську працю, бо, як каже він, „не золотом і сріблом, а працею придбані всі багатства світу“. Порушивши кардинальне питання вартости, Сміт все-таки не докінчив його, лише дав початкуючу здорову думку, яку пізніше

розробляв Рікардо, а закінчили соціалісти на чолі з К. Марксом і дали їй назву трудової теорії вартости

Ціну ділить Сміт на природню (натуральну) і риночну. Коли риночна ціна залежить від „відношень пропозиції до попиту“, себ-то унормовання її залежить від несталих обставин, то природня мусить мати певні сталі обставини. Цими сталими обставинами, на його думку, може бути людська праця. І ті річі, які для одержання їх вимагають затрати більше одиниць праці, є дорожчими і навпаки. Навіть благородні метали, як золото і срібло, не можуть завше бути точним мірилом вартости, бо вони можуть змінюватись в своїй вартости, а праця ніколи. Він каже, що „дійсна ціна кожної річі, себ-то, скільки дана річ дійсно коштує того, хто хтівби її набути, є зусилля і праця, потрібні до її набуття... Праця є тоді дійсною мірою обмінної вартости всіх дібр“. Але, зазначивши залежність обмінної вартости від праці, він на цьому не закінчує своїх розслідувань, а йде далше. Вплив цього одинокого чинника—праці, каже він, на обмінну вартість мав місце лише у первісному господарстві, а оскільки поступ і цивілізація йшли наперед, то до цього мусіли прилучуватись ще інші нові чинники, а саме капітал і земля. Ще більш точно, на обмінну вартість товарів в сучасному устрою впливають: заробітна плата, капітал і поземельна рента. Ці всі чинники він вперше називає „коштами продукції“ і каже, що вони є правдивим регулятором обмінної вартости. І коли товар буде продаватись після определення коштів продукції, то „є проданим докладно за тільки, скільки є варт, або за тільки, скільки коштував дійсно особу, яка доставила його на ринок“.

Отже в кінцевому з'ясованню треба розуміти по Сміту під природньою ціною ту ціну, яка відповідає затратам коштів продукції. Що до риночної ціни, то вона є змінною і буває часом вищою або нижчою від природньої, а це залежить від кількості запропоновань чи випродукування товару та від його запотребовання.

Але відносно розуміння першої точки, себ-то відносно природньої ціни, то у Сміта вона виглядає суперечно. А власне, як вище зазначено, він приводить досить аргументів, що вона залежить лише від праці, тоді, як після цього: знову аргументи — про кошти продукції. Можна сказати, що аргументи про кошти продукції є сильніші, але знову нігде не відкидається аргументація й за працю. Таким чином можна погодитися з тим, що Сміт оставив для нас дві теорії ціни: одну — залежність ціни від праці і другу — від коштів продукції. Так і вони були привяті пізніше представниками економічної науки. Теорією коштів

продукції Сміта користувалися і присвоїли собі більшість економістів аж до Джевонса і користуються нею де-які економісти і по сьогодні. Відносно же теорії праці, то нею по-користувалися соціалісти, вони більше розробили і доповнили її і поставили в основу всього свого економічно-соціального світогляду.

Заробітна плата це є винагорода за виконану працю. І вона тим вища, чим багатіша нація і навпаки. Висота її також ще залежить від договору між робітником та господарем-підприємцем, також впливає ще на неї торгівля і конкуренція. Але при всіх цих маніпуляціях для заробітної плати мусить бути певна границя, а саме той мінімум, низче якого вона не може опуститись — це сума, яка необхідна на утримання робітника і його родини. Також на збільшення платні впливає: 1) примірність і непримірність праці, 2) легкість і дешева навчання, 3) сталість роботи, 4) ступінь імовірності успіху і 5) ступінь довіря.

Поземельною рентою по Сміту „є ціна, яка платиться за користування землею, в тому випадкові, коли попит на неї перевищує пропозицію. Але позаяк попит на землю завжди перевищує пропозицію, бо земля завжди приносить більше вигоди чим потрібно на винагородження праці і капіталу затраченого на її обробку, то й вона завше дає ренту; висота же ренти залежить від урожайності і географічного положення даної частини“. Ліси і мінеральні багатства дають ренту не завжди, а лише при умові особливого багатства чи вигідного положення, себ-то, коли вони знаходяться близько місця збуту і т. д. Отже, як видно, розуміння Смітом ренти не є ясним і це місце можна уважати у нього найслабшим.

Так виглядають головні теоретичні засади А. Сміта, зазначені ним головню в перших двох книжках „Богатства“, які є більше теоретичними досвідами на полі політичної економії, тоді, як решта книжок мають характер практичних дослідів, чи так би сказати, є прикладною економікою.

В третій книжці Сміт подає нам історичний нарис, чи, як він каже, причини, які привели Європу зі стану первісного варварства в її теперішній стан. Тут приводяться причини переходу людства від одної до другої господарської доби та зазначається перевага сучасного господарського устрою перед минулими. Зокрема він стараться тут провести гармонію між селом і містом. Він каже, що обопільні зносини міських мешканців зі сільськими є найповажнішим фактором в життю громадянства. Цей фактор обміну чи торгівлі складається з того, що село дає містові харч, а взаємн одержує фабричні вироби. Місто

само не витворює і не може витворити харчів. Воно дістає все своє багатство з села. Але не можна після того сказати, що місто живе коштом села. Тут лише грає роль поділ праці і витворюється гармонія в народньому господарстві.

Четверта книжка присвячена більше економічній політиці. В ній він з'ясовує стан і всі хиби, як урядових чинників так і теоретиків меркантилізму, їх розуміння економії і провадження народньої господарки і доказує, що ці системи переводились лише на шкоду громадянства. Відносно же системи фізіократів, то Сміт високо ставить її в порівнянні до меркантилістів і каже, що система Кене найбільше підходить до правдивості, власне підкреслює його домагання свободи торгівлі, що є рівнож і ідеалом Сміта.

Пята книжка змальовує внутрішнє управління і фінанси. Головною його думкою є обов'язковість податкової системи, для чого він встановлює навіть певні правила. Але ці податки мусять братися в такому розмірі, який кожному з громадян є по силі. Такси-частини податків, що їх повинна платити кожда поодинокі людина, повинні бути ретельно визначені. Кожен податок належить брати в такі часи і таким способом, щоби як мога менше робити утиску тим особам, що їх виплачують. Також всякий податок потрібно брати так, щоби з рук народу виходило, як можна менше грошей, окрім тих, що повинні поступати в скарбницю.

Отже, як видно, Ад. Сміт в своїх п'яти книгах „Богацтва народів“ дав вичерпуючу картину економічних знань, чого до того часу не було і тому й не дивно, що вона мала такий сильний вплив на сучасників і не втратила свого значіння і в наші часи. Головно, що в „Богацтві“ Сміта наша наука дістала вже своє завершення. І коли пізніше, на протязі довгого часу дуже багато писалось, то майже все крутилося біля його теорій і ті засади, які були ним встановлені ще живуть і мають місце. І тому Сміта по справедливості, називають батьком політичної економії.

Твори Ад. Сміта зустрінули загальне признание і витворили в історії політичної економії окрему школу під назвою клясичної школи. Перше появлення „Богацтва“ мало до того великий успіх, що на протязі перших 15 ти років воно витримало шість видань, як рівнож перекладеним майже на всі європейські мови*). Вкінці XVIII і на

*) На українську мову зроблений переклад скороченого курсу „Богацтва народів“ Д-ром О. Михалевичом в 1913 році.

початку ХІХ в. воно стає головною підручною книжкою для всіх видатних державних мужів і політиків Європи. Під його впливом було багато зроблено реформ в різних європейських державах. Але все таки не дивлячись на такий кольосальний талан Сміта, в „Богацтві“ були де які білі місця і ролю заповнити їх взяли на себе його послідовники, як Сей, Мальтус і Д. Рікардо.

Жан Баттіст Сей.

Ж. Б. Сей був головним коментатором і популяризатором ідеї А. Сміта на континенті Європи. Бо для цілковитої побіди і розриву зі старими поглядами, головно в царині соціально - економічній, потрібно було покласти багато праці крім Сміта, ще й иншим поважним економістам того часу. Це найбільше було потрібно робити на континенті Європи, де ще старі економічні засади трималися досить сильно. Це взяв на себе виконати в першу чергу видатний французький економіст Жан Баттіст Сей. Він крім спопуляризування ідеї Сміта, ще більш систематично обробив їх і надав їм класичну форму. Також не можна сказати, що Сей залишився лише популяризатором ідеї Сміта, він, крім цього, додав ще досить свого власного і нового в економічній науці.

Сей зробився видатним економістом, а головно поважним послідовником великого Шотляндця, можна сказати, przypadково. Будучи секретарем французького міністра фінансів Глявієра, на 23 році віку, він przypadково знайшов у свого шефа примірник „Богацтва“ Сміта і по прочитанню кількох сторінок, зараз же придбав собі цілий його твір і почав його пильно студіювати. „Богацтво народів“ по прочитанню зробило велике вражіння на Сея і він завважив, що „читаючи той твір, спостерігаю, що перед Смітом політична економія не існувала“. Це було в 1789 році. Пізніше, через 14 років, а власне в 1803 році, Сей вже випускає свій власний твір під назвою „Трактат політичної економії“. Ця книжка скоро зробила йому велику популярність і швидко розійшлася і потрібно було випускати друге видання. Але цьому була зроблена заборона з боку першого консуля Франції, з причини, що Сей не погоджувався з його фінансовою політикою. Одночасно з цим ще було покарано Сея усуненням з трибуналу, а тому друге видання „Трактату“ затрималось аж до 1814 року.

За другим виданням послідовало швидко ще третє і четверте видання, як рівнож „Трактат“ був перекладений і на инші мови. Таким чином нові думки Сміта через Сея

дуже швидко стали відомі і заволоділи умами її на континенті Європи.

Розвинувши думки Сміта і представивши їх в більш стислому виді, Сей ще старається внести і свої оригінальні думки. Ця його оригінальність заключається в кількох теоріях. Поперше він остаточно доконав начате Смітом розбиття світогляду фізіократів. Коли й сам Сміт ще не міг цілком вийти з під впливу фізіократів і, як відомо, вірив в спеціальну продукційність рільництва, то Сей вже цілком розбиває ці думки. Він зазначає, що „продукційними є всі роди праці; промисловість і торгівля є так само продукційними як і рільництво, бо не лише в рільництві, але взагалі всюди природа є змушена співпрацювати з людиною“. Так само він зазначив, що праця лікаря, адвоката, артиста й и, служить для помноження продукції і т. д. Словом, після Сея політична економія вже цілком звільнилася від ложного розуміння виключної продукційности рільництва, що так гаряче захищала школа фізіократів.

Сей вивів також політичну економію з того стану, в якому вона була до його часу, а саме: наукою чисто практичною, як головню підручником для різних державних мужів, політиків то-що. Він зазначив, що політична економія мусить бути відділена від політики, з котрою її часто мішали, як рівнож і від статистики та інших споріднених наук. Політична економія після Сея стає вже наукою стисло теоретичною і описовою. „Роля економіста, каже він, як взагалі ученого, полягає не в уділенню порад, а лише в спостережанню, аналізі й описуванню“.

Але Сей найбільше зробився популярним своєю теорією ринків, яку він вперше висунув на світло денне. Він виступив проти дотогочасного розуміння корисности непродукційного споживання, себ-то, що роскіш богатих кляс виконує необхідну функцію в народньому господарстві. Сей уважає цей погляд помилковим і ставить в протилежність свою тезу та каже: „кожний продукт находити тим більше покупців, чим більше росте кількість решти продуктів“, себ-то коли людині потрібно щось купити то й необхідно якийсь инший продукт продати. І тому, щоби була змога одержувати якісь инші продукти, мусимо віддавати свої. Коли це так, то продукт найде собі більше покупців тоді, коли більше товарів випroduкують самі покупці. І тому „по закінченню виміни знайдемо, що товари (вироби) остануться заплачені товарами, себ-то продукти других людей купуються лише на свої власні продукти. Гроші же являються тут лише посередником, бо для того, щоби їх мати, муситься випroduкувати якийсь предмет і обміняти на гроші“.

за які ми вже дістаємо другий потрібний нам для споживання предмет.

Після розгляду теорії ринку, яка на його думку має „змінити світову політику“, він переходить до вияснення промислових криз. Промислові кризи вже в той час мали поважне значіння, а тому економісти починають ними чим раз більше займатись. Причину повстання криз Сей головню бачить в надпродукції товарів. Але кризи, він каже, повстають не з загальної надпродукції товарів, себ-то всіх товарів загалом, а лише з часткової надпродукції одного якогось товару. Це повстає тому, що надається злий керунок засобам продукції, що „витворюється власне не те, що є потрібним“. А тому ніколи не треба турбоватись від надміру продукції всіх товарів загалом, а лише тоді, коли в надпродукція одного або другого товару з'особна. Промислові кризи Сей вважає тимчасовим „перехідним“ явищем, та думає, що запобігти їм може повна господарська свобода.

Песимісти.

Кінець XVIII і початок XIX століття характеризується як найбільшим підйомом в царині переробляючої промисловости. В цей час наступає цілковитий упадок попередньої доби і чим раз більше поширюється і зміцнюється доба капіталістична. Така велика переміна в народньому господарстві не могла не покласти свого відбитку на життя всієї суспільности. Власне сильно вплинула на зміну стосунків між поодинокими клясами і то в негативну сторону. Повстає велика пропасть між клясами пануючими і працюючими, повстає і чим раз більше зростає антагонізм та противенство між клясами землевласників, капіталістів і робітників-продуцентів. Зріст капіталізму причиняється до того, що одиниці дуже швидко збільшують свої капітали — багатіють, тоді, як кляса робітників в матеріальному відношенню падає в низ — повстає пауперізм.

Такої великої зміни в народньо-господарському життю не могли не підмітити тогочасні економісти і як зобачимо далі, ними починаються розвідки на цьому полі, після чого вони приходять до сумних висновків, а тому ми й їх називаємо песимістами. Не можна сказати, щоби вони самі себе називали песимістами, або щоби вони були такими в очах своїх сучасників. Ні, вони вважають, що такий стан річей є цілком природнім, що коли появилвся пауперізм, то в цьому є винні самі низчі кляси, а ніхто инший, бо як каже Мальтус, один з найголовніших представників шко-

ли песимістів, „люде мусять вважати самих себе за головну причину своїх терпінь“.

Теорії песимістів були серед їх сучасників дуже популярними і чи-мало зробили послуг для суспільности, а навіть для робітничої класи. Бо розумна і здорова критика і песимізм не-раз більше причинюються до поступу, ніж оптимізм, що мало місце якраз після Мальтуса і Рікарда. Не можна сказати, що всі їх теорії навіяні виключно духом песимізму, є у них і противне, але головню виділилися вони в історії економії, як песимісти.

Роберт Мальтус.

Мальтус, будучи на початку священником, став в 1801 році професором університету по катедрі історії і політичної економії і в своїх викладах, як рівнож і праці „Студії про умови і наслідки походження людности“ вивів на науку про населення зовсім противні погляди, від тих, які падували серед тодішнього наукового світу. Його наука про населення зробила йому дуже велику популярність і не втратила значіння і до нашого часу. Але як поважний економіст, Мальтус, крім теорії про населення, також старався ще розробити й інші питання, як теорія земельної ренти то-що, але головною його теорією є теорія про населення.

Понукали його до студій над населенням слідуючі головні причини: поперше сумна дійсність Англії в ті часи, як: переворот в промисловости, безпереривні війни і т. д., в наслідок чого, країна поносила ненормальности і потрясення у своїому народньому господарстві. Це спричинило появу промислових кріз та пауперізму серед населення. Теорія Годвина, яка появилася в його часи, старалася пояснити ці явища причиною нерівномірного розподілення народнього багатства. А з цього він приходив до висновку, що запобігти нещастю людей можна лише старанням переведення соціяльних і політичних реформ. Ці думки Годвина викликали дуже живі дебати серед наукового світу, але Мальтус з ними не годився і став на протилежну точку погляду.

Він старався винайти причини соціяльної нужди в неминучих законах природи. Головна думка Мальтуса заключається в тому, що населення по самій своїй природі має тенденцію розмножуватись швидче від засобів споживання. І з цього вже, на його думку, повстають всі нещастя людей. Бо природа не має змоги прогонувати чим раз збільшуючогося числа населення.

Тенденцію до швидкого множення людей він порівнює з органічною природою. В кожному роді органічних істот сила до розмноження росте до безконечности. Немає ні одної породи з звірячого чи рослинного світу, яка при сприяючих обставинах для безперешкодного проявлення природної своєї плодovitости, не покрилаби собою на протязі невеликого часу всеї земної кулі. Є наприклад в рослинному світі такі породи, які в оден рік продукують сімя на тисячі рослин: вяз дає 100.000 зерен сімени. Рівнож у звірячому світі помічається велика плодovitість і т. д. Але єдиним засобом, що стримує їх таку сильну склонність до розмножування, є брак засобів живлення.

Людина же по своїй природі нічим не відрізняється від цього світу і має таку-же саму спосібність до розмножування. Вона подібно йому кориться цему загальному закономірному органічного життя. Колиб рахувати, що в середньому кліматі жінщина спосібна родити від 18 до 45 років і через кожні 3 роки вона би родила дитину то це могло би скласти на рік 6 проц., а коли смертність числити в 2 проц., то щорічний прирост населення вивносивби 4 проц., що дало би подвоєння населення через 18 років. Але коли взяти навіть менше число приросту $2\frac{1}{2}$ проц. то і тоді подвоєння буде через 25 років. Це він підпирає прикладом Спол. Штатів Америки, де населення дійсно подвоїлось в той час за такий короткий період. Таким чином, коли взяти число населення в даний момент за 1. то через 25 років воно буде рівнатися 2, через нових 25 років 4, потім 8 і т. д. отже буде зростати по прогресії геометричній. Але чи зможуть в такій прогресії збільшуватись засоби живлення? І Мальтус на це питання відповідає негативно. Він каже, що простори земельні, де людина може розпоряжатись, є ограничені. Коли вся земля буде занята, то підвищення продукції її може статися лише способом більшої інтенсифікації. Тому й засоби живлення що найбільше можуть збільшуватися по прогресії арифметичній. Так наприклад, коли в даний момент продукція предметів живлення буде рівнатися 1. то через 25 років буде 2. ще через 25 років 3 і т. д. Тому відповідно до природнього закону існує постійна небезпека перелюднення, поки людина даватиме волю своїм животнім інстинктам. Так, коли рахувати, що населення Англії в цей час має 11 міль. дуп., то через 25 років воно збільшиться до 22 міль., але й засоби живлення рівноже збільшаться в два рази, то нужда не буде помічатись. Але через слідуєчих 25 років населення вже побільшиться на 44 мільони, а живлення на 33 міль. і т. д., значить вся решта людей, на долю яких не буде збільшено живлення, мусить загинути.

Отже коли природній зріст населення не буде стримуватись, то населенню загрожує небезпека. Але природа сама дбає про те, щоби затримувалась рівновага поміж населенням і продуктами живлення. Вона посилає на нього різні пошестні хороби, війни, велику смертність дітей, голод і бідність і цим знаряддям природа утримує рівновагу. Крім того людність і сама мусить дбати про припинення великого зросту населення і для цього Мальтус пропонує навіть певні конкретні міри. Він каже, що першим засобом для цього є старання людей самим стримувати свій фізичний наклін до розмножування: як стримуватись від раннього подружжя, далі каже, що непотрібно засновувати різні благодійні інституції для бідних, які ще збільшують число бідних. Також мусить про це дбати кожда влада з'окрема.

Книжка Мальтуса, завдяки оригінальності і новим думкам, викликала живий інтерес серед загалу. Філянтропи відносилися до неї ворожо і з почуттям ненависти, але були і прихильники його теорії, які крім науковости бачили в ній заспокоєння, що мов вся нужда і всі соціальні нерівності є невідкличними, бо цим править сама природа, а законам природи годі противитися.

Критика хоч вправді признавала за книжкою Мальтуса певну науковість, а тому і значіння, але внесла багато коректив. Та її сам Мальтус пізніше зобачив, що в деяких місцях у нього були перебільшені погляди. Він сам признає, що „бажаючи випростувати зігнуту палицю, може бути, занадто перегнув я її в другий бік.“

Населення, може бути, що й моглоб так швидко зростати, як це думав Мальтус, колиб цьому не протиділяли різні причини, а також і самі люде. Досвід всіх культурних країн показав, що чим загал стає більше маючим і освіченим, тим менший у нього є процент народжень. І взагалі нігде населення так швидко не подвоювалось, як це зауважував Мальтус. По дослідженням останніх років воно може бути при сприяючих умовах подвоєне приблизно на Україні за 60 років, Німеччині — 70, Італії — 140, а у Франції зараз зовсім немає давих до подвоєння населення навіть через сотки років. Крім того в останні часи спостережено, що засоби живлення швидче ростуть чим населення. В Англії, на яку так покликуювся Мальтус, за період від 1860 до 1880 року населення збільшилося з 29 до 35 міль., себ-то на 25 проц., а національне багатство — від 5·2 міль. до 8·4 фунт. стер., себ-то на 62 проц.

Давид Рікардо.

Головним представником класичної школи є Д. Рікардо, який зробив великий вплив на поширення теорії політичної економії. Він не належав, як його попередники Сміт і Мальтус, до професійних вчених, а до кол комерційних. Він чисто випадково спіткнувся з економічними науками і завдяки немалим спосібностям на цьому полі, далеко розвинув і поглибив думки своїх попередників.

На праці Рікарда почасті вплинув переворот, який повстав в його часи в англійській промисловості. Початки минулого століття характеризуються високим розвитком переробляючої промисловості в Англії, що викликало потребу в ринках і проведення в життя принципу свободної торгівлі. Але політичні події почасті шкодили тому. Війна між Англією і Францією, яка тревала довший час, руйнувала все більше і більше придбані до того часу багатства тих країн. З'окрема континентальна система Наполеона I-го старалася цілком збити англійську промисловість і торгівлю. Колиж був заключений мир, то до Англії почали ввозити велику кількість збіжжя, що негативно відбилось на її сільсько-господарській промисловості. На експортоване з континенту збіжжя було накладено англійським парламентом високі мита і взагалі була звернена, завдяки цьому, більша увага на цю галузь промисловості. Розруха в промисловості негативно вплинула і на грошовий обіг і взагалі всі тодішні події викликали розруху в фінансах держави. Власне на ці головні чинники англійської промисловості і була звернена Рікардом увага.

В першій своїй праці „Висока ціна злитків (золотих) є доказом обезцінювання банкових білетів“ (1809), Рікардо хотів вяснити всі ті питання, які в той час хвилювали загал. Пізніше ним знову була випущена книжка „Опит про вплив низької ціни хліба на зиск з капіталу“, в якій він виступав проти тодішніх законів на збіжжя і захищав свободну торгівлю.

Капітальною же працею Рікарда є „Початки політичної економії і податків“, яка була випущена в 1817 році. Як і в попередніх своїх працях, так і в цій, Рікардо був у всьому послідовником Сміта. У всіх своїх теоретичних міркуваннях він додержувався смітовського дедуктивного методу і був захистником неограниченої свободи особистого інтересу. Між иншим він завважує, що: „при системі неограниченої свободи промисловості, кожда країна дає своєму капіталові і праці таке призначення, яке найбільше їй відповідає. Збільшуючи загальну масу продукції, вона розповсюджує загальний добробут і силою інтересу зв'язує

в одно ціле народи всього цивілізованого світу“. Отже гасла свободи торгівлі кинені попереду фізіократами, а висунені у всій своїй їх широті на денне світло А. Смітом, можна констатувати, що дістали своє завершення у Рікарда.

Але крім захисту неограниченої свободи Рікардо вніс в теорію політичної економії багато ще нових думок. Хоч ці його нові думки часами є досить абстрактними і деякі з них розходяться з фактами, але багато з них мають велику вагу і не втратили свого значіння і в наші часи. І так його теорія вартости, розробка якої була розпочата ще А Смітом і яку ми сьогодні називаємо трудовою теорією вартости, могла дістати своє завершення у представників наукового соціалізму, а головню у К. Маркса, лише завдяки працям Рікарда на цьому полі, бо навіть К. Маркс називає його найбільшим економістом. Ми знаємо, що А. Сміт вважав основою вартости також і працю, але це у нього ще не є зовсім ясним. Рікардо в виясненню цієї теорії пішов вже далше Сміта і старався дати нам вже більш-менш закінчену картину цього поняття.

Рікардо поперше завважив помилку Сміта, який розглядав питання вартости по-за умовами продукції. По думці Рікарда „вартість товару определяється не тією кількістю праці, яку до неї можна замовити чи купити, а лише тією, яка була витрачена на його продукцію“. Але зазначивши, що вартість товару залежить від кількості витраченої на його продукцію праці, не можна сказати, що на цьому вже можна покінчити пояснення теорії вартости. Крім праці, яка потрібна для вироблення даного предмету-товару, в продукції відіграють ще поважну роль знаряддя, чи машини то-що. Але ці знаряддя є рівнож витвором праці. Це є праця минулого часу, а тому при встановленню вартости муситься брати під увагу вся сума біжучої і минулої праці, яка причинюється до витворення даного предмету, себ-то вартість товарів мусить складатися з праці двох родів: 1) праці, яка потрібна на вироблення самого предмету та 2) праці витраченої на вироблення знарядів. „Знаряддя“, каже Рікардо, „можуть належати до працюючої кляси, або до когось иншого, однаке ця обставина зовсім не змінює способу виміру вартости. Великі, або малі капітали, у всякому випадковій особі, що посвятили свої капітали продукції, візьмуть певну долю продукту, а лишок послужить заробітною платою для тих, котрі витратили свою працю на продукцію. Заробітна плата може підвищуватись, але кількість праці, яка є потрібна на продукцію річей, від цього зовсім не зміниться. І коли підвищення заробітної плати однаково матиме місце для всіх продуцентів, то таке під-

вищення не зробить жадного впливу на відносну вартість товарів. Коли кусок сукна коштує два куски полотна, то якби не підвищувалась заробітна плата, той кусок сукна буде все обмінюватись на два куски полотна“.

Але під це опрeдiлювання не можуть підійти всі товари, які появляються на ринкові, а лише ті, які можна довільно збільшувати. На ринкові завше появляються товари, вартість яких зовсім не залежить від кількості праці, витраченої на їх продукцію, а будуть вони оцінюватись в залежності від інших ознак. Так наприклад рідкі річи як: старинні образи, книжки, різьні вина і т. д. Отже тут грає ролю та обставина, що дані предмети можуть продукуватись лише в певному місці або в певний час і витрата тої чи иншої кількості праці тут не буде грати ролю.

Щож торкається теорії розпредiлення народніх прибутків, то подібно Сміту, він бере їх три види: поземельну ренту, заробітну плату і капітал, відповідно до участі в продукції: землі, праці і капіталу. Але розходиться з Смітом відносно умов природи, джерел і законів, що впливають на висоту цих прибутків.

В основу всіх прибутків Рікардо кладе поземельну ренту і зазначає, що вона вже регулює решту джерел прибутків. Наука Рікарда про земельну ренту є класичною і такою, якою розумів її автор, перейшла через все ХІХ століття і лише з маленькими поправками дійшла й до наших часів. Рікардо різко розграничив ренту від арендної плати. Після його науки арендна плата складається з двох частин: ренти, яка виплачується власникові за користання ґрунтом і з зиску за користання з капіталу, який належить до власника, як живий і мертвий інвентар то-що. Отже таким чином виходить, що рента це є лише частина арендної плати і різко вона відрізняється від другої частини арендної плати, а саме від зиску на капітал. Рента є вислідом природніх фізичних і хемічних прикмет ґрунту, власне, як він каже „первістних і непорушних сил ґрунту“.

Для пояснення повстання земельної ренти Рікардо приводить приклад поступового заселення людьми земної кулі. Він каже, що на початку, коли свободної землі було багато, кожен вибирав собі для обробки найкращу і найбільше родючу частину. При таких умовах кількість продуктів з рівного простору землі і при рівній витраті праці і капіталу була однаковою, се-то кождий одержував однаково винагороду за вкладаний в справу капітал і працю і для иншої винагороди, для інших прибутків, не було місця. Але з часом обставини почали змінюватись. Населення почало збільшуватись, а коли частин вищої якості

землі почало вже неставати, то населення почало брати для оброблення землю низчої якості. Таким чином при рівній витраті капіталу і праці одні одержували з однакової земельної площі 100 одиниць зерна, а другі лише 90. Але вартість кожної одиниці хліба опреділюється кількістю витрати праці і капіталу на гірших землях, бо в противному разі не можливо було би займатися їх управою, а тому частини землі першого роду дадуть певний лишок. Коли прибуток з частини другого роду зазначити наприклад в 90 карб., то прибуток з частини першого роду буде виносити 100 карб., себ-то буде на 10 карб. більше. Отіцею лишок буде називатись поземельною рентою, яку буде давати участок першої категорії. Але на тому не можна остановитись, бо зі зростом населення мусить піти в обробку земля ще низчої якості, скажемо земля третьої категорії і т. д. Отже по відношенню до цієї третьої категорії будуть давати ренту вже обидві часті вищої категорії, себто першої і другої і т. д., бо завше вартість хліба буде встановлюватись відповідно до витрат капіталу і праці на найгірших землях, а саме останньої категорії. Це є перший випадок повстання ренти.

Другий випадок матиме місце тоді, коли ґрунти будуть неоднаково розміщені від ринку. Більше віддалені місцевости від ринку мусять поносити зайві видатки на доставку зерна. Тому хоч продукція зерна буде коштувати стілько-ж, як і на близчім ґрунті, але зато видатки на перевіз зерна будуть більші. З'огляду на те, що ціна зерна буде означуватись коштами продукції на гіршому ґрунті, себ-то на тому, який дальше стоїть від ринку, то близча земля даватиме певну надвижку, яка рівнож буде називатись рентою.

Третій випадок повстання ренти буде тоді, коли замість оброблювання нових ще необроблюваних ґрунтів гіршої якості буде провадитись більш інтензивна господарка на занятому вже раніш просторі, а саме, коли будемо послідовно затрачувати капітали на томуж просторі. Але коли будемо затрачувати капітал на одному місці, то одержимо не пропорціональне збільшення продукту по відношенню до капіталу, а трохи менше. Таким чином одержиться рента з тої частини, яка знаходиться в більше сприятливих умовах, а саме, яка не вимагає додаткових видатків.

Але крім землі, яка призначена під сільсько-господарські культури, ренту рівнож можуть давати і ті землі, які служать в містах для будівлі. Мійські земельні простори дають рівнож більшу чи меншу ренту в залежности від того, коли вони знаходяться близче від центру міста, ріж-

них установ то-що. Так само і гірничі Согацтва, які знаходяться в землі, будуть коритися загальним правилам ренту. Бо коли, скажемо, дана копальня буде знаходитись близьче від місця збуту, то буде давати більшу ренту і навпаки. Звичайно тут мусить брати під увагу також її богацтва.

Отже так виглядає теорія ренти Рікарда. Що правда в свій час на його теорію посипалась сильна критика, головню з боку тих економістів, які захищали так зване „святе право власности“, бо думки Рікарда були не на руку представникам цієї идеології. Бо ясно, що рента є петрудовий прибуток землевласника, який одержує його лише тому, що завдяки склавшимся обставинам, він посідає це „святе право“. Представникам же противної думки, а саме соціялістам, цей винахід Рікарда дав змогу більше обгрунтувати думки про соціяльну несправедливість. Таж частина продукту, яка остається після ренти розпреділюється вже між працею і капіталом. На цих два головних чинники, як і на ренту, Рікардо звертає пильну увагу. Він вважає робочу силу, працю робітника, товаром, а тому ціна цього товару на ринковій мусить підлягати законам ринку, а передовсім законів попиту і пропозиції. Ціна же на ринку може бути торговою і природньою. Торговою ціною буде фактична плата робітникові за продаж його робочої сили. Природньою ціною він називає таку, яка вистарчає робітникові на утримання його та його родини, та яка вносить мінімум його засобів до існування. До цієї природньої заробітної плати завше прямує фактична плата, від якої вона в одну чи другу сторону не може далеко відходити. „Коли ринкова ціна праці, — каже Рікардо, — перевищає її природню ціну, становище робітника стає шасливим і цвигучим, він має більшу скількість предметів, конечних до життя і до забави і тому може виховати здорову і численну родину. Але завдяки високій ціні праці число робітників зростає і плата знову знижується до природньої ціни праці. Часом вона падає ще низче“. Тоді „доля робітників є оплакана, бо убожество не дозволяє їм мати ті вигоди життя, які через привичку стали конечно потрібними. Доперва тоді, коли через голодування число робітників зменшується, ціна праці підіймається до природнього рівеня і робітник знову починає користати з деяких вигод, які дає природній рівень його заробітної плати“. Отже після цього по думці Рікарда заробітною платою робітника буде така плата, яка „потрібна робітникам до існування і для продовження роду, але без приросту і без зменшення“. Але цей „природній рівень заробітної плати змінюється в різних часах, а також різниться

і в різних країнах, головню в залежності від звичаїв і привичок народу". З цього виходить, що Рікардо признає класову боротьбу між робітниками і капіталістами і вважає це природнім законом, бо заробітна плата робітника регулюється в постійній боротьбі цих двох сторін, які повляються на ринкові.

Цілком нову теорію вивів Рікардо відносно прибутків від капіталу. Він каже, що прибуток (зиск) з капіталу є відворотно пропорційним до заробітної плати, себ-то, чим більшою буде частина робітника, тим менший дістане зиск капіталіст і навпаки. Також Рікардо перший спостеріг і вияснив теорію закону рівенства прибутків. Він каже, що прибутки завше прямують до вирівнання. І так: коли яка будь галузь промисловости дає мало або зовсім недає прибутків, то капітал з цієї галузі переміщується в більш дохідну галузь. Таким чином йде регуляція до того часу, поки всі галузі промисловости не будуть давати однакових прибутків. А тому в кожду епоху існує одна пересічна норма прибутків, себто зисків з капіталу.

Оптимісти.

Оптимісти, як і песимісти, належать до класичної школи Ад. Сміта. Вони продовжують розвивати думки великого Шотляндця, хоч, як і їх попередники, часами дають цьому напрямові певні свої особисті риси. Ця оптимістична школа, чи як її більш конкретно можна назвати, течія класичної школи, повсталала, як противенство, як реакція до попередніх поглядів песимістичного напрямку. Рівнож після песимістів появилися ще початки соціалістичної школи, про яку буде мова пізніше і яка також внесла в економічні науки досить песимізму. Отже проти цих напрямів виступили оптимісти. Вони у всьому, а саме у всіх тих позитивних і негативних, а головню в останніх явищах народньо-господарського життя, бачили природній порядок. Вони подібно фізіократам доказували, що цей „божеський світовий порядок“, кий узасаднюється на „святій власности“, мусить бути полишений самому собі і має вести до загальної гармонії. Виходячи з цього, деякі з них, а головню французький економіст Бастія, подібно Смітові і Рікардо, стоять за неограничену свободу взагалі, а з'окрема в господарському життї. В цьому відношенню наприклад Бастія доходить до крайніх границь, до яких не доходили навіть його попередники. Він навіть при кінці причинився до утворення окремої школи фрїтредерів, чи, як її часами називають, менчестерської школи. Економічна наука в цьому напрямі була доведена до крайніх виводів про невмішування дер-

жави в господарське життя. Хоч другий видатний представник цього напрямку, американський економіст Кері, був противний школі Фрітредерів, але його лучили спільні думки поборювання песимізму, поборювання думки про антагонізм між класою капіталістів і робітників, а саме їх спільна буржуазна ідеологія в господарському життю суспільности. Бо й деякі економісти їх так і називають представниками буржуазної економії.

Кері (1793 - 1879) є сином американського горожанина, емігранта з Ірляндії. Він є представником індивідуалістичної економії і виявив найбільшу реакцію проти песимістів та соціалістичної школи. Є автором кількох поважних економічних розвідок, з яких найважнішою є „Основы соціальної науки“ (1859). Всі його праці переняті оптимізмом і вірою в краще майбутнє людства. Він старається доказати, що незалежно від людської волі існує система природніх економічних законів. Ця система є до брочивною по своїй суті і проявляється в добробуті, який зростає наочно серед всіх класів суспільности, а з'окрема серед класу робітничої. Цю систему люде, опираючись її впливові або унеможливаючи його своїм незнанням чи хитрістю, можуть лише псувати, а тому потрібно полишити все природньому розвиткові.

Кері противиться теорії Мальтуса про населення і завважує, що серед кожної суспільности, яка є добре з'організована, число населення по відношенню до засобів існування добре нормується само через себе. Колиж вбачається небезпека в розмножуванні населення, як це думав Мальтус, то це може бути примінено лише до відсталих груп суспільности, а не до тих, які чим раз більше підіймаються на вищі щаблі культури і цивілізації.

Рівнож він є проти теорії земельної ренти Рікарда і доказує безпідставність його думки про заселення людством попереду кращих частин ґрунту, а потім вже переходу до гірших, що мовби це не відповідає дійсним історичним фактам. Для відкинення теорії Рікарда він покликається на історичний приклад заселення Америки. Американські переселенці, каже він, заселявали з початку не ліпші, а гірші частини землі на взнесених місцях, де ґрунт був лекший для обробки, хоч і менше родючий. На низьких же, більше родючих місцях, потрібно було прикладати поселенцеві багато праці, що було йому не по силі. І лише тоді, коли ці поселенці добре позагосподарувались на своїх нових місцях, то мали змогу переходити вже до обробки тяжчих і ліпших ґрунтів.

Кері горяче захищає земельну власність і аргументує це тим, що для того, щоби первісна, дівича земля, була

гідною для приношення плодів, потрібно для неї покласти багату працю і досвід. І коли береться під увагу теперішня вартість землі, то це є дуже мала частина зужитих на неї коштів, а більшість їх була раніш витрачена. Тому земельна власність є лише формою вміщеного капіталу, суми праці або її плодів, які властитель вклав в землю. А тому він, як і инший підприємець-капіталіст, має побирати відшкодовання, яке йому, а не кому иншому по праву належить.

Кері, беручи під увагу закон убуваючої родючости ґрунту, вимагає щоби віддавати землі все те, що від неї забрано. Також необхідно є, щоби продуцент і споживач жили поруч себе, а тому не треба вивозити земельні плоди в чужі краї в заміну за промислові вироби, а старатися о розвинення всіх галузів промисловости в краю. Ці міркування довели його при кінці до висновків, що треба стати в обороні туземної промисловости. Кері почавши, як представник школи свобідної торгівлі, під кінець робиться противником її і стає на бік протекційної системи.

Другим видатним представником оптимістичного напрямку був французький економіст Фр. Бастія (1801—50). Він написав кілька праць, як: „Економічні софізми“, „Економічна гармонія“ й и. Всі його праці не мають характеру стилю теоретичного пояснення фактів, а є більше полемічними, щоби то носять характер полеміки з попередніми економістами (песимістами). В них він старається доказати, що все те, що існує, відповідає тому, що повинно бути. Свої думки він зазначає так: „останнє слово економістів — свобода. Але щоби той висловок привабив уми і серця, треба узасаднити його на слідуєчому: інтереси, які будуть полишені самим собі, стремлять до гармонійних комбінацій, до прогресивної переваги загального добра“. Його оптимізм і віра в краще завтра найбільше різко висловлені у вступі до книжки „Економічна гармонія“, де він зазначає свій символ віри. Він каже: „я вірю, що все в суспільности служить причиною удосконалення і поступу, навіть то, що причинює йому страждання. Я вірю, що зло приводить до добра і викликає його, дякуючи чому добро повинно в кінці кінців запаувати. Я вірю, що серед суспільности існує неприложна тенденція до постійного зближення людей до одного загального рівеня і разом з тим до поступового і безконечного підвищення цього рівеня“. От такий сильний оптимізм виступає у Бастія на аргументи попередників про антагонізми і нерівність в суспільности. На його думку цього антагонізму не повинно бути, бо „всі інтереси спільно працюють для одної високої ціли, якої людність ніколи не досягне, але до якої проте стремиться

що-раз сильніше, — для необмеженого зближення всіх клас до одного рівня, який все підноситься“.

Бастія рівнож як і Кері не погоджується з теорією Мальтуса про населення і про небезпеку перелюднення і виводить погляди аналогічні останньому. Також Бастія не погоджується і з теорією ренти Рікарда. Він каже, що рента не є яким-будь окремим самостійним прибутком, як це розумів Рікардо, а є лише винагородженням за вкладений в землю капітал. Аргументує він це так: „коли взяти під увагу, що у всіх цивілізованих країнах з року в рік витрачується на землю все новіші капітали, то легко можна зрозуміти, де джерело прибутків землевласника. Земельний власник реалізує в земельній ренті дуже скромну винагороду за ту масу витрат і зусиль, які він і його предки вклали в землю“.

Бастія твердить, що в сучасному господарському устрою немає антагонізму, а повна гармонія. Капіталіст і робітники роблять один одному рівні послуги, а тому між ними існує повна гармонія. Заробітна плата збільшується робітникові тоді, коли збільшується кількість капіталів і навпаки, а тому робітник, як і капіталіст, обидва є заінтересовані в збільшенню капіталу.

Вартість він трактує, як відношення між обмінними послугами; а тому це є лише обопільним відношенням двох услуг. Лише обопільні услуги людських істот, каже він, мають вартість і можуть домагатися винагороди. Бо коли брати під увагу природу, то поміч її в продукції є даровою і не може бути вчислена до мінової вартости, а лише людські послуги.

Школа Фрітредерів.

Бастія вважається одним з видатних представників школи фрітредерів на континенті Європи. Ця школа була не що інше як допровадження до кульмінаційної точки гасел вільної торгівлі, проголошеної ще Ад. Смітом і являється одною з течій клясичної школи.

Вже у оптимістів ці гасла доходили до найвищого пункту, а фрітредери побили в цьому відношенню рекорд. Школа фрітредерів, яка вправді існувала дуже короткий час, вимагала абсолютної свободи в економічній діяльності суспільства і не лише в теорії, але і в життєвій практиці. Доказували вони свої думки тим, що лише свободна конкуренція і особистий інтерес служать у всіх випадках вірним керівником людини в царині господарчій.

Ця школа поперше повстала в Англії і після перекинулася на континент Європи, де мала своїх, хоч і не чи-

сленних заступників у Франції і Німеччині. Боротьба за одміну так званих хлібних законів в Англії і засновання для цієї мети спеціального товариства під назвою: „Ліга проти хлібних законів“, була по часті причиною, що ця школа виступила з такими крайніми думками про широку свободу.

Перші десятиліття минулого віку характеризуються неустанною боротьбою між Англією і континентом Європи. Могутній розвиток мануфактур в Англії висунув на порядок денний питання про вільний збут товарів, про відкриття для англійської промисловости широкого доступу на європейські ринки. Але початки ідеї свободної торгівлі зустрічали багато противників і в самій Англії, де ще не могли швидко впасти старі меркантильні системи. Митні тарифи були дуже високі майже на всі товари, а деякі з цих товарів було цілком заборонено ввозити. Так наприклад високі мита на продукти сільського господарства, які були встановлені законом 1815 року, дуже важко відбивались на англійській промисловости. Дякуючи цьому, тримались на високому рівні ціни на предмети першої необхідности, а тому мусіла бути і заробітна плата високою. Все це гальмувало розвиток англійської промисловости і запирало їй двері до держав континенту Європи, тоді, як вона могла вже витримати дуже легко конкуренцію любої з них. Континентальні держави дуже добре знали про перевагу англійської промисловости і в свою чергу старалися заасекуровувати свою власну промисловість високими митами, щоби таким чином забезпечити їй розвиток. Це звичайно було не на руку англійським промисловцям і вони проголошують жорстоку війну всякому протекціонізму. Отже під впливом цього і повстає в Англії школа фрітредерів, горлячих прихильників свободної торгівлі і завзятих ворогів всяких обмежень з боку урядів. Це явище в англійській промисловости вимагало не лише теоретичних обгрунтовань, а також конкретних, практичних кроків, що диктувалось життєвими інтересами цієї передової нації, нації, яка знає і вміє захищати свої потреби. З'організовані англійські купецькі і промислові кола подали в 1820 році до парламенту петицію, де доказувалось безпідставним і шкідливим вмішування держави в економічне життя суспільности. Ця петиція викликала співчуття у всьому краю і в 1823 році уряд вже почав ставати на шлях знесення всяких мит. Це дуже гарно вплинуло на розвиток англійського промислу і за десять років після одміни хлібних законів, англійський експорт збільшився майже в три рази. Головне керівництво над цим напрямом в Англії мали Річард Кобден та Дусон Брайт. Таким чином думки представників клясичної

школи, а головню Ад. Сміта, вперше були зреалізовані в Англії.

Позитивні наслідки фрітредерської системи в Англії причиталися до того, що вона перекинулася на континент Європи, а передовсім до Франції і Німеччини. У Франції, як вже було зазначено, головним ідеологом школи фрітредерів був Бастія і звідци ці думки перейшли до Німеччини, де захищав їх цілий ряд письменників, як Принс-Смит, Михаеліс і М. Вірт. Що правда в цих останніх країнах ідеї свобідної торгівлі не мали такого успіху як в Англії. Так напр. в Німеччині вони зустрінулися з сильними противниками школи протекціоністів на чолі з Фр. Лістом і не могли вплинути на сучасний їм розвиток народнього господарства в цій країні. Та й взагалі на континенті Європи ідеї фрітредерів не могли так швидко прищипитись, як в Англії, бо тут для цього не було ще відповідного ґрунту. Бо майже всі країни континенту Європи пізніше розвивалися чим Англія, а тому остання вела з ними конкуренцію, головню в переробляючій промисловости.

Представники клясичної школи в Німеччині.

Головним представником клясичної школи та одночасно найбільше ориґінальним економістом в Німеччині був Йоган Гайнріх фон Тінен. Він був мекленбургським землевласником і весь час займався хліборобством і одночасно наукою. Головню його працею є „Ізольована держава з'огляду на хліборобство і політичну економію“, яка вперше була видана в 1826 році, потім друге видання вийшло в 1842 р., а третє в 1875 році. Ділиться вона на дві головні частини: перша містить в собі: досліди про вплив цін збіжжя, багатства землі і податків на управу рілі, а друга: природню заробітну плату та її відношення до проценту і земельної ренти. Цією книжкою Тінен зробив собі популярність серед наукового світу і став в ряду першоклясичних економістів, головню тим, що перший поклав основу сільсько-господарської економії. Бо вказав загальні закони розвитку сільсько-господарських систем і правила для оцінки порівнюючої користи цих систем. В своїх розслідах він дотримується головню рїкардовського дедуктивного методу і з надзвичайною художністю і ориґінальністю змалював свої думки.

Для своїх теоретичних висновків він бере, як гіпотезу, ізольовану державу, де він старається змалювати природній розвиток хліборобства. Ця держава є цілком ізольована від

всього іншого світу; має форму колеса і всюди однаковий родючий ґрунт. В ній немає доброї комунікації, як судодорожні ріки та залізниці. По середині цієї держави стоїть одиноке велике місто, яке достарчає всім мешканцям держави виробі переробляючої промисловости, а від них одержує сировиці та різні споживні річі. Після цього він розглядає той вплив, який матиме на різні місцевости, віддаленість від цього центрального пункту, а саме яке матиме значіння більша чи менша віддаленість цих місцевостей і як відібється вона на способі ведення господарства, земельній ренті, витворенню цін хліборобських продуктів, який вплив матиме на податки, комунікацію, фабричну промисловість і т. д. Обчислюючи залежність земельної ренти від віддалення тої чи іншої частини землі від центру, він приходить до того самого висновку, що і Рікардо; хоч працювали вони цілком незалежно один від одного і прийшли до однакових поглядів.

Другою важною точкою дослідів Тінена після земельної ренти була заробітна плата і залежність її від проценту на капітал. Його не задовольняло определення Ад. Сміта, який вважає, що заробітна плата определюється відношенням попиту на працю до пропозиції і т. д., він не критикує його думок, а вважає їх лише описом існуючого порядку, та розслідує існуючих законів. Натомість він старався вирішити це питання при допомозі природної висоти заробітної плати, а не риночної і відношення її до висоти прибутків підприємця. Для цього він користується аналізою первісного стану людей при помочі знова гіпотези про ізольовану державу. В первісному господарстві винагорода капіталу існує в повному розмірі се-то всі ті продукти, які одержуться при помочі вкладення капіталу, йому-ж у всій повноті повертаються, що причинюється до помноження того капіталу. Але чим більшими стають капітали, тим менше дохідними є його нові вклади. А це повстає через конкуренцію поміж окремими капіталами. Колиж понижуються прибутки з капіталів, то росте, підвищується заробітна плата робітника. Таким чином робітник, хоч і одержує менший процент на свій капітал, але зато з підвищенням заробітної плати підвищується його капітал взагалі і тому він опинюється в кращому становищу. Але це збільшення капіталу робітника, завдяки збільшенню загальних капіталів, має свої певні границі. Настає момент, коли загальне збільшення капіталів не збільшує вже заробітної плати і вона стає на певній границі, якої не може перейти. Отже після цього пояснення Тінен старався **в**найти закон, від якого залежить цей граничний пункт. Після математичних обчислень він виводить таку **о**конечну

формулу, яка означається: $V_{ар}$. Під знаком „а“ він зазначає конечні видатки робітника на удержання його і його родини, а „р“ продукт його роботи. Огже природню заробітну плату, а саме той найвищий розмір її знайдемо тоді, коли необхідні видатки робітника помножимо через продукт його роботи і з вислід у візьмемо квадратний корень. Але природня плата не може завше існувати і в залежності від ріжних обставин, а головно від збільшення населення та переходу всіх земель у власність, вона паде. Тоді виступає на сцену конкуренція і заробітна плата може падати до рівня мінімуму засобів існування. Тінен до цієї формули придавав таке велике значіння, що велів, вибити її на своєму нагробному камені. Але однак, не дивлячись на так обгрунтований її доказ, вона не зістала загальною признаною. Однак, не дивлячись на це, всі його виводи по сільсько-господарській економіці поклали міцні підвалини під цю галузь науки і дали змогу їй далі швидко розвиватись.

Крім Тінена до визначнійших представників класичної школи в Німеччині ще зараховують : Карла Генріха Рау, Фрідріха Германа і Фрідріха Небеніуса.

Рау написав основний „Підручник політичної економії“ („Lehrbuch der politischen Oekonomie“), вид. 1826 – 1832 року. Цей підручник є енциклопедією всього того, що було до його часу видано в Німеччині по політичній економії, економічній політиці і фінансам, та вважався до недавнього часу класичним підручником в Німеччині. Містить він багато статистичних даних з ріжноманітними увагами і поясненнями, що робило велику прислугу для державних урядовців, які мали відношення до політичної економії. Піднісив він також потребу реформи політичної економії, та хилився до історичної її методи, а пізніше прийшов до хибного поняття відносно цього, бо вважав, що в цьому випадкові „наука мусілаби лише дивитись на минуле, не займаючись способами поправи сучасних відносин“. Оригінальною його думкою є те, що він вважає зиск підприємця як окрему частину прибутку, а саме, як „винагороду за клопоти, працю і ризику в підприємстві“.

Герман був напочатку професором математики, а потім політичної економії і видвигнувся серед наукового світу своєю працею „Staatswirtschaftliche Untersuchungen“ (Досліди про державне господарство) вид. 1822 року. Ця його праця не представляє собою якогось систематичного курсу, а лише трактує про окремі явища економічного життя. Будучи приклонником класичної школи, він в деяких точках не погоджувався з її попередними представниками. Так на пр. він вивів свою окрему теорію ціни, яка

зробила йому найбільшу популярність. Він признає, що ціна продукту мірється не лише працею, а є вислідом різних факторів. Рівнож і засоби споживання робітника на його думку не становлять частини коштів продукції і т. д.

Небеніус був автором цінної монографії про кредит, яка була видана в 1820 році.

Джон Стюарт Міль і упадок класичної школи.

Адам Сміт, Мальтус і Рікардо, які створили стройну систему класичної школи в політичній економії, найшли собі, як видно було з попереднього, багато талановитих послідовників майже у всіх культурних країнах світу. Почавши своє існування ця школа з першого року появи „Богацтва народів“ Сміта, від 1776 року, вона переходить через самий найголовніший період розвитку народнього господарства в зах. Європі, причинюється до його великого підйому і доходить аж до другої половини XIX століття. Кождий представник класичної школи, коментуючи батька політичної економії і одночасно класичної школи, старався в звязку з вимогами життя додавати ще щось своє, поглиблювати і розширювати кожде з окремих питань нашої науки, так, що до Міля наша наука дійшла вже досить розробленою. Залишалось лише, всі ці думки різних і численних представників класичної школи систематизувати, зібрати в одно ціле і тим дати читачеві заокруглену вже, та закінчену форму цих цінних думок найкращих представників людства. Ця велика задача випала на долю талановитого представника англійської нації Джона Стюарта Міля. Але зібравши все, що дала нам класична школа, Міль не обмежився лише описуванням доктрин своїх попередників, він також поповнив всі білі місця, вніс цінні поправки в їх системи і ввів нові предмети в царину економічної науки. І якраз з іменем Міля звязаний найбільший підйом цієї школи, але разом з тим після нього класична школа починає падати і пізніше ми вже не бачимо так поважних імен, якіб стояли на ґрунті цієї школи. Вона зробила своє велике діло, виконала солідно всі обовязки поставлені їй історією і мусіла впасти, а на її місце прийшли інші економічні доктрини; — політична економія знаходить собі після Міля інші шляхи, инакше думаючих дослідувачів, як теоретичних так і практичних. Хоч мусимо завважити, всі вони багато користали з думок класичної школи.

Міль придбав собі популярність головно двома своїми працями: „Досліди над де-якими непорішеними питаннями

політичної економії“, яка випущена в 1844 році і „Основи політичної економії з деяким приміненням до соціальної філософії“, видр. 1848 р.

Перша книжка представляє п'ять окремих розвідок: 1) про міжнародну торгівлю, 2) вплив консумції на продукцію, 3) про значіння понять: „продукційний“ і „непродукційний“, 4) про зиск з капіталу і процент і 5) про методу політичної економії. Всі ці питання ввійшли потім до „Основах політичної економії“.

В „Основах“ Міль вже дав класичний твір політичної економії, де він зібрав всі думки представників класичної школи і доповнив своїми оригінальними додатками. „Основи“ перекладено майже на всі європейські мови.

У всіх представників класичної школи в характеристичним те, що вони звертають пильну увагу на існування природних прав і без розуміння цього головного фактора, кажуть вони, жадні знання не можуть претендувати на повагу науки. Класична школа розуміє їх інакше, чим представники школи фізіократів. Вона каже, що права ці, яко природні, не можуть бути завше позитивними, але від людей залежить уміння до них застосовуватись. Отже тут береться під увагу індивідуум, що мов він мусить пристосовуватись до законів природи, використовувати її, як найкраще для своїх потреб, отже сам направляти колесо історії, а не полишати все „самому собі“, як це розуміли фізіократи.

Відносно методи політичної економії, то Міль зазначає, що предметом її дослідів мають бути не поодинокі індивідууми, а взагалі типова людина „homo oeconomicus“. Признавав дедуктивну методу, введеву Ад. Смітом, слушною і цілком відповідаючою для наукової розробки економічних питань. Крім того він відрізняється від поглядів своїх попередників на завдання політичної економії і розуміє її, як чисту науку. На його думку вона має нести чисто теоретичний характер і дбати лише про пояснення загальних законів в народно-господарському устрою. Одержавши ці закони, вона не повинна негайно старатися о проведення їх в життя, бо не до всякого соціального оточення вони можуть бути зараз же примінені і придатні, а лише після детального обміркування, оскільки то чи инше оточення моглоби позитивно його використати.

Класична школа враз з Мільом в за право особистого інтересу, яке доходить часами до індивідуалізму, але цей індивідуалізм класичної школи не треба розуміти, як egoїзм в стислому розумінню цього слова, як це має місце у багатьох економістів, які навіть навіть назвали всю цю школу „індивідуалістичною“. Проти такого трактовання справи з'

всією рішучістю виступає Міль. Бо засада, яка каже пукати власного добра ще нічого не говорить за те, щоби треба було бажати зла другому і т. д. На це Міль відповідає так: „поступовий розвій людського думання прищеплює кожній особі почуття самотності зі всіма, почуття, яке дійшовши до стану удосконалення, не дозволить вже одиниці, стреміти до якої будь постави свого стану, в якій-би не приймали участі всі“. Отже, як видно, представники класичної школи не мали такого пересадного індивідуалізму, як це де-хто думав.

Велике значіння Міль придає вільній конкуренції і каже, що „все, що обмежує конкуренцію є зло, а все, що її поширює є беззасторожно добре“. Він так далеко в цьому відношенні йде, що не відрізняє свободи господарчої від політичної. І взагалі стоїть за всі свободи в народньому господарстві, як: свободу праці, вільну конкуренцію, вільний внутрішній і зовнішній обмін, вільні банки, процент і т. д. Є проти всякої інтервенції держави, оскільки це не вимагається konieczністю, а саме: коли загальне добро не йде в парі з добром поодиноких осіб. Бо бувають часами випадки, коли заінтересовані особи не можуть бути суддями своїх справ. Для прикладу він бере виховання і каже, що „неосвічені люди не можуть бути добрими суддями відносно освіти“. Отже як раз тут і є потрібною інтервенція держави, яка може бути найбільше авторитетною в цій галузі. Він навіть пропонує, щоби держава вмішувалась в справу народньої освіти і утворювала школи та поставила в обовязок своїх громадян, щоби вони давали своїм дітям початкове навчання. Рівнож той стан, коли людина керується власним інтересом, не може бути примінімий до акційних компаній, де директори не завше турбуються про добро довірених їм членів. Є рівнож такі справи, які можуть приносити користь лише в майбутньому, як різні географічні експедиції, регулювання рік, будова маяків і т. д. Все це може бути дуже корисним для загалу, але кожду одиницю з'окрема мало воно може цікавити. У всіх цих випадках, як рівнож аналогічних, може лише позитивно ділати держава.

Але право вільної конкуренції причинюється до того, що ціни продуктів прямують до зниження, до рівня коштів продукції. Колиж на ринку буде виставлена певна кількість предметів, які матимуть не однакові кошти продукції, то рішати про ціну будуть найвищі кошти продукції. Це право має бути віднесено до різноманітних галузів промислу: видобуваючого, перероблюючого і сільсько-господарського. Тим самим і до земельної ренти. Ці права були встановлені Рікардом, а більше скристалізовані Мільом.

Останній до цього робить ще свій додаток і поширює їх на умові спосібности.

Дальше поширення науки про земельну ренту заключається в тому, що Міль вносить в її значіння момент звичайний. Цю теорію звичаю він примінює не лише до земельної ренти, а рівнож і до науки про земельну власність та земельне законодавство.

Погоджуючись з Рікардом, що рента залежить від суперництва з одної сторони між фермерами і представниками всіх інших промислових занять, та, що фермер обробляє свою землю лише до того часу, поки вона не буде давати йому певного прибутку, а в противному разі він направить свою працю і капітал на інше заняття, Міль каже, що проведення цих законів в життя може бути здійснено при умові, коли існують всі ті обставини, які предбачає ця наука. В дійсности-ж безперечно суперництво не може бути здійснено і плата за землю означається після звичаю, привички, як це є в Індії. Крім того в краю можуть скластися такі умови, що ціна на землю буде залежати цілком від волі землевласника, а арендатор, боячись втратити засоби до існування, платить за неї стільки, скільки забажає його пан і пересічний прибуток від капіталу та пересічна оплата праці тут зовсім не будуть братися під увагу. Отже тут, як і в вище зазначених випадках, на поміч арендареві може і має прийти інтервенція держави.

Відносно-же заробітної плати, то вона головню залежить від попиту і пропозиції на неї. Міль, змальовуючи невідрадний стан робітника, зводить його до стану ріжного товару на ринкові: як ріжний товар на ринкові є безвладний, так само й робітник, коли він появляється продавцем своєї робочої сили. Його положення ще більше гіршає, бо ніяка зовнішня інтервенція не може змінити цього стану річи. Впливає на це лише кількість капіталів вкладених в робітничу платню, або кількість запропонованих робочих рук. „Кождий проєкт направи“, каже Міль, „не опергий на цій засаді, приводить до розчаровання“. Але ці дві засади вимагають: перша — ошадности, а друга — зменшення приросту населення робітників. Отже тут приходиться на поміч відоме Мальтусове повстримання головню від вчасних одружінь і т. д.

Відносно же закону Рікарда про minimum заробітної плати, що низче якого вона не може впасти, то Міль хоч і не заперечує йому, але вносить свій додаток. Після Міля заробітна плата опреділюється не лише одними фізичними потребами робітника, але також і його привичками. Привички вже створюють більші чи менші фізичні потреби робітника.

Цікавими є думки Міля відносно науки про населення, де він пішов далше ще від Мальтуса. В своїй книжці „Вільність“ він перший виступає в обороні жінщин і вимагає пошановання їх прав, завважуючи, що всі ті нещастя, які приходиться їм переносити, не залежать від їх волі. „Ніколи родини не стають численними з волі жінчини“, каже він, „жінщина, не говорячи про терпіння фізичні та припадаючи на неї частину не вигід, мусить переносити на собі цілий тягар незносної хатної праці“ і т. д. Словом стоїть за полекшення стану жінщин і для цього пропонує дуже радикальні міри, як обмеження minimum-а числа родин. Так напр. обтяження великою родиною він порівнує до такого негативного явища, як піянство.

Щоби запобігти нещастю, яке спричинює на його думку надмірний зріст людности, пропонує він, щоби обов'язуєче право забороняло одружіння бідаків, поки не докажуть вони, що „є в стані утримувати родину“. І навіть засоби де яких урядів континенту прийняті в цьому напрямі, він похвалює.

Відносно міжнародної торгівлі, то Міль, подібно Рікардові, стоїть за повну її свободу і каже, що, як між окремими особами в краю свобідна торгівля приносить лише користь обмінюючимся, так само і поміж окремими країнами. Виграє при вільній міжнародній торгівлі завше країна більше убога і навпаки. Відносноже вартости товарів обмінюючихся сторіц, то вона залежить від відношення між кількістю імпортованих товарів та маючихся на експорт. „Вартість заграничного товару-капіталу залежить в кождім краю від кількості виробів крайових, за які цей край вимінюватиме“.

Отже на цьому і закінчуються головні думки Міля, як додатки до попередніх представників класичної школи. Після Міля, що правда, в Англії, як і других країнах, було ще досить послідовників цієї школи, але чогось більшого, як дано було ними до Міля включно, ми вже не здибаємо і не будемо на цих ріжних представниках класичної школи далі застановлятися.

Всьому економічному світоглядові, почавши від Ад. Сміта і кінчивши Д. С. Мільом, надаємо разом з де-якими економістами назву „класичної школи“, а інші назви як „індивідуалістична“, „ліберальна школа“ вважаємо не відповідними. Ці останні назви надавалися цьому напрямові почасті з метою зменшити той великий вплив і значіння, які ця школа зробила в життю суспільности майже на протязі століття, та взагалі небажанням віддати „довжному довжне“.

Але, що можна розуміти під „індивідуалістичною школою“, до якої не признається жадна школа в історії політичної економії? Ця школа мусить ставити індивідуум, його я і еґоїзм понад все инше і, як справедливо завважає Ш. Жид, що „школа індивідуалістична в найширшій цього слова значінню, є школа, котра навчає, що добро одиниці мусить бути єдиною ціллю всієї її діяльності і всієї господарчої політики“. Тай взагалі поняття „індивідуальности“ принаймні в економічних науках, не можна сказати, що є вже точно окреслене. Але навіть після наведених понять, під це розуміння не може підійти розглянений період.

Відносно-же „ліберальної школи“, то вона мало різниться від індивідуалістичної. Коли перша ставить добро одиниці єдиною ціллю всієї її діяльності, то друга вважає одиницю чинником господарського розвитку, бо ніхто так не може знати і заспокоювати своїх інтересів, як сама особа. Лібералізм залишає повну свободу одиниці в її господарському життю і є проти всякої інтервенції зовні. Під цю назву скорше моглаби підійти школа фрітредерів, чи як її називають менчестерська школа, яку вважаємо, як оден з напрямів клясичної школи, а не вся клясична школа в цілому.

Відносно-же назви „клясична школа“, то, не дивлячись на ріжні її течії, як „песимізм“, „оптимізм“ і „фрітредерство“, ця назва мусить бути за нею полишена, а не якась инша. Бо в цілому цей напрям має такі дані: 1) створив нову галузь науки, яку ми називаємо політичною економією і, як науку, систематично виклав її і ввів в границі цілком відрубної галузі знання; 2) видобув для цієї, до того часу ще не означеної науки, певні правди, які стали незмінними.

Противники класичної школи.

Сімонді.

Після тих численних і видатних представників класичної школи здавалося, що політична економія зістала вже цілком уконституованою. Однак в дійсности вийшло зовсім инакше. Після цієї так поважної школи повстає цілий ряд других, які зовсім инакше задивлялись на вирішення суспільно-економічних справ, чим попередня, та пробували знаходити інші шляхи і нові закони. А це тому, що політична економія належить до числа соціальних наук і тому ці науки мусять йти за життям суспільности, мусять змінюватись і доповнюватись в залежности від змін, які відбуваються, як серед всієї суспільности в цілому, так і серед окремих її угруповань, (націй).

Вже серед самих представників класичної школи ми бачимо, що незалежно від їх єдиного методу та почасти однакових принципів, між ними повстають різні течії, як песимістична, оптимістична й и., які ріжноманітно задивлюються на вирішення економічних проблем, а саме помічається відсутність цілковитої однодушности.

Це останнє й було на руку противникам класичної школи, які старалися дискредитувати цю молоду ще, але вже збудовану, нову галузь знання.

Першим з поважних противників і критиків класичної школи виступив французький економіст Сімонді (1773—1842). Сімонді у першому своїм творі „Про торговельне багатство“, яке було випущене в 1803 році, ще строго притримуваясь принципів Ад. Сміта. Ця книжка була зустріта серед загалу навіть прихильно, але не дивлячись на це, Сімонді покидає свою працю над економією і посвячується студіям над історією і політикою, а також літературою. Знову до політичної економії повертає він в 1818 р. Причиною, яка застала його знову навернутись до цієї дисципліни, була, як він сам завважує, „торговельна криза, яка постигла Европу в останніх роках і великі терпіння рукодільних робітників, яких сам був свідком в Італії, Швейцарії і Франції і котрі після всіх урядових докладів, були що-найменше такі самі в Англії, Німеччині і в Бельгії“. В тім самім році Сімонді було запропоновано напи-

сати статтю до „Единбурської Енциклопедії“ по політичній економії, яка вперше показала його розходження з поглядами класичної школи. В 1819 році він попадає до Англії, де в той час мала місце жорстока економічна криза, яка дала змогу познайомитись йому зі всім негативним, що випливало з такого стану. Завдяки застою в збуті товарів, заробітна плата робітників впала до такої степені, що не покривала самих мінімальних їх видатків на життя і завдяки цьому, серед робітничих мас помічався великий пауперизм і страх за їх майбутнє. Це переконало Сімонді в правдивості його виводів у статті для Енциклопедії, яка була ним розширена і в тому уже році вийшла окремою працею під назвою „Нові принципи політичної економії“. Між иншими в цій книжці Сімонді ставить такі запитання: „Звідкіля повстають нещастя, які потягає за собою нова промислова система? Ми бачимо в дійсности, що машини, через пониження заробітної плати та закидання товарами ринків, поширюють серед робітничого населення жах голоду; ми бачимо, що безперестанний приріст продукції веде тільки до збагачення небогатих богачів та до ще більшої убогости бідних; ми бачимо хліборобів, яких поволі виганяють з батьківської рілі, щоби збільшити місце для великої хліборобської продукції, що вимагає менше рук“. Всі ті нещастя, каже він, які помічаються у всіх галузях промисловости, завдячують своє існування свободній конкуренції. Остання регулюючи всім народню господарським життям, перешкоджає справедливому розподіленню продуктами праці. Як раз ця система, на якій є оперта вся класична школа, є хибною, бо вона стремить до того, що конкуренція між робітниками понижує їх прибутки, а це негативно впливає не лише на життя самих робітників, а рівнож на весь хід господарської діяльности. Бо коли ці бідніші класи не можуть збільшувати розміру свого споживання, то й капіталістична класа не може спожити всього того лишку продуктів, який одержується кожний раз, завдяки збільшуючійся продукції, а тому прийдеться шукати для нього чужоземних ринків. Але й заграничні ринки часто бувають хибними, бо вони узасаднюються в значній мірі на попиті, який представляють капітали, що туди емігрували. Коли лише цей попит падає, то приходить затримка в збуті товарів і на чужоземний ринок і тоді повстає криза, яка руйнує все народнє господарство і приносить великі нещастя всім учасникам, що приймають участь в продукції.

Беручи під увагу так великі негативні риси в капіталістичній системі народнього господарства, Сімонді каже, що все це повстало головно завдяки тому, що попередні

економісти хибно розуміли завдання політичної економії. Ними зверталася головно увага на збільшення продукції, збільшення національного багатства, але вони абсолютною забували про те, хто-ж буде користуватися тими багатствами і яке зло може повстати від нерівномірного і несправедливого розподілення цих багатств поміж членами суспільности. Але дальше критики Сісмонді не пішов і не дав нам нового погляду на зачеплені ним питання. Те й він сам зазначив і каже, що бачить, де лежить несправедливість, але не чує себе в силі подати способи для її практичного здійснення. Виступав проти засади „laissez-faire“ і легко звивав державу о інтервенцію в справі регулювання народнього багатства, та звивав, щоби вона брала під опіку цих слабших членів суспільности.

Сісмонді є противником системи великих господарств взагалі, а з'окрема підкреслює це для сільського господарства. Так н. пр. доказує він, що дрібні хліборобські господарства дають більше brutto, тоді, як великі netto прибутків, але коли брати під увагу народ, як цілість, то для нього матиме більше значіння brutto чим netto. Відносно же фабричної промисловости, то Сісмонді відносився до неї негативно. Він взагалі є ворогом машини, яка, на його думку, відбирає хліб у робітників, та робить зайвим класу робітників. Жаліє за часами цехового устрою, які стримували конкуренцію і приводили в гармонію господарство тих часів. З іменем Сісмонді є звязаний початок критичної школи, і саме від цього часу починається критика систем класичної школи. І всі наступні школи в переважаючому числі головно й займалися критикою класичної школи.

Фрідріх Ліст і національна школа.

З іменем німецького економіста Фрідріха Ліста (1798—1846) звязаний новий напрям в історії політичної економії, який ми називаємо національною школою і який також ще носить назву школи протекціоністів.

Ф. Ліст писав в той час, коли ідеями Сміта був перенятий весь континент Європи. Гасла свободи на економічному полі дуже сприяли розвиткові торгівлі і промисловости, але з цього передовсім користали такі передові країни, як Англія. Відсталі-ж краї, не можна сказати, щоби вже мали таку велику користь з того. Це, що правда, двигало загальний поступ, але конкуренція вбивала слабших і під її сильними ударами падали не лише окремі люде, але й цілі країни. Найгірше це відбувалося на Німеччині, яка, маючи під боком таких сильних конкурентів, як Англія і Франція, ніяк не могла поправити свого господар-

ства, не дивлячись на те, що німецька нація чим раз більше піднімалась на вищі щаблі культури і цивілізації. Багато економічному поступові шкодило ще й те, що Німеччина була роздроблена на більше окремих державних одиниць, з яких кожда окремо вела свою економічну політику. Так н. пр. коли Англія осягнула з'єднання своїх країв на початку, а Франція при кінці XVIII століття, то Німеччина ще в 1815 році була роздроблена на багато дрібних держав. В петиції, яка була подана в 1819 році „загально-німецьким торговельно-промисловим стоваришенням“ до Зборів Союзу, Ліст нарахував 38 границь митних в обсягу німецьких держав. В самих лише Прусах нараховувалось до 67 ріжнomanітних тариф, так, що все це дуже гальмувало всякі торговельні зносини між цими німецькими державами, не говорячи вже про міжнародні зносини, а головно гальмувало розвиток національного промислу. Проти цього зі всією рішучістю виступив Ф. Ліст і поборовав всі ці негативні явища в економічному життю Німеччини на кождому кроці. При його діяльній участі було засновано в Франкфурті „Загальне стоваришення німецьких промисловців і купців“, яке мало на меті вести боротьбу з німецьким урядом о регулювання торгівлі і промисловости. В 1820 році Ліст був вибраний послом до Віртембергського Союзу, до якого виробив був петицію і в ній гостро критикував бюрократичний устрій свого краю. За цю петицію виключено його з Союзу і засуджено на в'язницю. По виході з в'язниці він переїхав до Америки, де перебував аж до 1832 року. Коли-ж Ліст повернув з Америки, то в Німеччині справа урегулювання торгу і промисловости пішла вже далеко наперід; повстали окремі митні Союзи між державами та були вироблені спільні тарифні ставки. А в 1833 року, 22 марта, митні союзи між окремими державами злилися в оден всенімецький союз під назвою „Zollverein“. Завдяки „Zollverein-ові“, німецька промисловість здобула собі великий внутрішній ринок і почала дуже швидко розвиватись. Але не дивлячись на такий великий успіх, відносно урегулювання економічних справ внутрі краю, молодій німецькій промисловости робились що-раз більші перешкоди з боку далеко сильнішої промисловости сусідних держав, а передовсім Англії. Англійська промисловість, яка до цього часу дуже розвинулась, закидувала своїми дешевими товарами німецькі ринки. Отже в звязку з цим „Zollverein“ мусів також звернути пильну увагу на зовнішню торгівлю і в 1841 р. розвинулася сильна дискусія поміж сторонниками свободної торгівлі взагалі, себ-то, як внутрішньої так і зовнішньої, з одної сторони, а з другої сторонниками протекційної системи.

Якраз в цей час випустив Ф. Ліст свою знамениту працю під назвою „Національна система політичної економії“. Ця книжка написана талановито і гарною мовою, відзначалася оригінальністю думки, була дуже прихильно зустрінута, та придбала багато послідовників, головню в Німеччині і послужила до утворення нового напрямку в історії політичної економії, під назвою: **н а ц і о н а л ь н о ї ш к о л и.**

Червоною ниткою по всій праці Ліста проходить думка, що кождий край, кожда нація мусить самостійно економічно розвиватись. Кожда нація, як самостійне і незалежне від інших націй тіло, відповідно до своїх відносин, а головню до ступня свого розвитку, мусить вживати спеціальних засобів до осягнення свого національного ідеалу. Бо ідеал нації є одночасно ідеалом індивідуума — члена тої нації, а це тому, що нація представляє собою єдиний організм, який має спільну мову, звичаї, історію, культуру і державний устрій, а тому ніяк не можна виділяти окремого індивідуума від нації, як це робив Сміт, стоячи на точці погляду космополітизму в господарській справі. Щастя, сила, добробут, поступ і цивілізація кождого з'окрема індивідуума, каже Ліст, залежить від сили і сталости його національного тіла, а тому головною задачею всіх і кождого мусить бути розвиток та підтримка національності. Нація це є посередник між окремим індивідуумом і цілою суспільністю і, як щось ціле, має служити звязком кождого індивідуума на полі його господарської діяльності зі всіма іншими національними агрегатами, а тому всі приватно-економічні інтереси (як і всі інші), треба підчиняти інтересам нації. Бо багатство нації не залежить від суми вимінних вартостей, а лише від всестороннього розвитку її продукційних сил. А під продукційними силами нації Ліст розуміє передовсім 1) фізичний розвиток сил всіх членів нації, 2) забезпечення особи і власности та добайливість про майбутнє, 3) розвиток наук і штуки та економічне виховання, бо останнє має більше значіння як безпосередня продукція вартостей, 4) свободу, порядок і політичну могутність та 5) хліборобство, промисловість і торгівлю. Останні три продукційних сили складають головний базис національного добробуту і мусять бути рівномірно розвинені. Однак торгівля і промисловість мають більше значіння для нації чим хліборобство, бо вони мають більший вплив так на всю культуру, як і на незалежність та могутність нації; вони витворюють підприємчивість і причинюються до поширення комунікації, підняття технічної штуки і т. д., тоді, як хліборобство впливає на притуплення умів та відсталість, (панування застарілих пересудів то-що). Хлібороб-

ський край, вивозячи свої сирівці, одержує їх знову, але в переробленому вже виді, через те ціни на ці продукти в звязку з великими коштами на перевіз значно зростають. Але не всі краї можуть економічно високо розвиватися, а лише ті, які знаходяться в уміркованій полосі, бо наприклад краї в горячій полосі мають природний монополі на випродуковання певних сирівців і лише цю продукцію можуть розвивати. Взагаліже краї мають проходити в економічному розвою такі історичні стадії: 1) мисливсько-пастуший; 2) хліборобський; 3) хліборобсько-мануфактурний; 4) хліборобсько-мануфактурно-торговельний. Перехід від одного ступня до другого залежить від певних умов, якими може розпоряджати нація. Економічною же задачею держави є помагати шляхом законодавчим чи адміністраційним, щоби нація йшла по цим ступням економічного розвою, а для цього Ліст пропонує державі вести певну економічну політику.

Державна економічна політика після Ліста мусілаби виглядати так: В той час, коли країна знаходиться на ступні хліборобського розвитку, то вона примушена ввозити чужі перероблені товари, а вивозити свої сирівці, тим самим мусить стояти за свобідну торгівлю. Бо зносини її з богатшими і більш культурними країнами можуть принести на цьому ступні лише користь. Колиж країна переходить вже до хліборобсько-мануфактурного ступня, це є: коли в економічному розвитку так піднялась, що може вже розвивати власний промисл, то вона конче мусить примінювати охоронну систему, щоби забезпечити кравці повний розвиток і залобігти конкуренції з боку інших країв, які в цьому відношенні є зильніцями і можуть на перших кроках молодій промисловости пошкодити. Огже на цьому ступні мусить примінюватись як найширша протекційна система. В той-же час, коли національний промисл досяг свого найвищого розвою і коли вже йому не потрібно боятися конкуренції, то тоді вже знову можна навести до стану вільної торгівлі і нація в цей час може вже і навіть повинна входити у світовий економічний союз. Це все Ліст пояснює конкретними фактами і вказує навіть на окремі краї, з яких кожний зокрема має вести ту чи иншу економічну політику. Так н. пр. він каже, що Англія, яка вже стоїть на вищому економічному шаблі, має вести свобідну торгівлю, тоді, як Німеччина і Америка мають триматися протекційної системи, бо у них промисл починає тільки лише народжуватись.

Ідеї Фр. Ліста, не дивлячись на те, що на початку не були прийняті на його батьківщині і навіть зустрінулись з сильною відпорністю з боку противників, але завдяки

його високій духовій силі і невиспущій енергії, все-таки поборили перешкоди ставлені їм і запанували на довгий час умами німецької суспільности. Завдяки йому Німеччина стала на початках свого промислового розвитку на твердий ґрунт і обрала вірні шляхи для майбутности. А все це причинилося до того, що Німеччина на протязі короткого часу дігнала у всіх відношеннях всіх своїх конкурентів і стала, як не вище, то в одному ряді, в культурному і економічному відношенню, з такими країнами, як Англія і Франція.

Соціалізм.

Перехід від часів середньовіччя, це є, від натуральної господарки та цехового устрою до доби капіталістичної — відбувався не цілком нормально. Весь час в народньому господарстві помічаються ті чи інші ненормальні крайності — певні напрями. Коли період меркантилізму сприяв поширенню обробляючої промисловости і торгівлі то цілком вбив він сільське господарство. Період-же фізіократів старався підняти останнє, але не звертав уваги на перші.

Клясична школа, проголосивши повну економічну свободу, мала крім позитивних також і негативні свої сторони. Коли, завдяки їй, поступ в техніці і взагалі в промисловости був зроблений дуже великий, коли мала місце відносна свобода, то шалена погоня за зисками та конкуренція сприяли збільшенню і скупченню народнього багатства в руках одилиць, більш сильних індивідуумів, однак це негативно відбилося на клясі продуцентів-робітників. Пауперизм з кожним часом все збільшувався і мало було надій йому запобігти. Французька революція та ідеї лібералів не оправдали надій загалу. Також проголошення права людини не знищило протилежності між багатим і бідним. Нерівенство між людністю, завдяки цьому, не зменшувалось, а навпаки все побільшувалось та поширювалась експлоатація людини людиною. Безперервні війни та розруха державних фінансів і взагалі всього економічного життя найбільше відбилися на пролетаріаті, який в ті часи вже цілком определився, як окрема кляса. Лише на неї зверталася увага, але з негативної сторони, бо з неї хтіли витягнути всі соки і тим запобігти лихові.

На перших порах, коли, завдяки новим винаходам в обробляючій промисловости, добре оплачувані в містах робочі руки, то туди почався сильний наплив людности з сіл. Так н. пр. в Англії в 30 роках XIX ст. ручних ткачів нараховувалось вже до 250 тисяч. Скупченність населення по містам, завдяки поганим мешкальним і санітарним умовам, викликала різні пошестні хвороби і робітництво гинуло масами. Населення міст в той час збільшувалось лише стороннім прийшлим елементом, бо природнього приросту зовсім не було.

Через короткий час почалось зниження платні робітникам. Коли в кінці XVIII віку ткач заробляв в Англії від 40 - 60 шилінгів на тиждень, то в 1802 р. його платня понизилась до 14 шил., в 1806 р. до 10 $\frac{1}{2}$, в 1812 р. до 6 $\frac{1}{2}$, а в 1816 р., в час кризи, до 5 шилінгів на тиждень.

Одночасно предмети живлення дуже швидко йшли до гори. По відомостям Роджирса „пшениця продавалась в 1802 р. по 68 шилінгів за квартал, а в 1806 р. вже підскочила до 84 шил., в 1812 р. до 137 шил., а в 1817 р. і далі трималась біля 84 шил.“.

Продовжувався з кожним часом і робочий день до 16 і навіть 18 годин на добу, а нормальним робочим часом рахувалось 14 годин. Щоби удешевити роботу на підприємствах, використовувалась праця дітей і жінок, так, що діти від 6 років вже притягались до роботи і мусли працювати до 12 годн. Вже в 30 роках XIX ст. поміж фабричними робітниками нараховувалось в Англії не більше 23% дорослих мушин, а решта припадала на жінок і дітей.

Ненормальний розвиток окремих галузів промисловости викликав промислові кризи, що ставило також в надзвичайно погане становище робітників. Робітництво, завдяки цьому, тратило роботу і тому, хоч і злиденний, заробіток, так, що в часи криз цілі армії робітників були засуджені на цілковиту голодівку.

Ці темні сторони фабричної промисловости заставляли передові уми того часу задумуватись над цим і шукати шляхів для виходу. Це шукання вилилося в цілий ряд теорій, які ми називаємо тепер соціалізмом.

Соціалістичні теорії хоч і мали місце й до цього часу, але це були, порівнюючи, слабкі їх початки, а вже справжня соціалістична література починається від часів французької революції.

Початки соціалістичних теорій.

Найбільшими представниками соціалізму в перший період рахуються: Плятон, Кампанелля, Томас Морус і Етген Кабе,

Грецький філософ Плятон, як було зазначено раніш, в своїй „Республіці“ намалював картину ідеальної держави. Ця держава малаби бути віддалена від континенту Європи, аби не мати звідси негативних впливів. Все майно її членів малоб бути спільним: всі разом працюють і одержують продукти від держави і спільно їх споживають. Це спільництво-комунізм у нього так далеко заходить, що він навіть пропонує спільність женщин. Плятона можемо вважати першим проповідником соціалізму.

Монах Кампанелля, що писав в XVI в. змагався також змалювати щось подібне до Плятона, але далеко слабше це у нього вийшло. Він також пропонував збудувати спеціальну державу без приватної власности, без шлюбів і родини.

Томас Морус, що писав в тому же столітті, що й Кампанелля, пішов далі від свого попередника. В своїй „Утопії“ він дав нам вже досить розроблений ним план хліборобської комуністичної держави. В цій державі відсутньою є приватна власність, немає торгівлі і грошей і засоби продукції належать цілому загалу, як рівнож і предмети споживання.

Етьєн Кабе, подібно Морусу, в своїй соціалістичному романі „Подорож до Ікарії“ описав життя комуністичної держави. В „Ікарії“ кождий член має одержувати в натурі все необхідне для задоволення його потреб. Всі предмети розпреділюються рівномірно поміж членами держави, а коли який предмет продукується в малій кількості і не вистарчає для всіх, то продукція його припинюється. Головне, що поміж всіма членами має бути проведено саме строге рівенство і регламентація предметів споживання: всі живуть в однакових помешканнях, носять однакову одіж, одержують однакову їжу і т. д. Держава регулює не лише фізичне, але й духовне життя своїх громадян. Словом в Ікарії є абсолютно відсутня свобода індивідуальна, а все регулюється централістичним способом — державою.

Великі Утопісти.

Далеко краще розроблений є соціалістичний ідеал у Великих Утопістів: Сен-Симона, Роберта Овена і Шарля Фурьє. Цю групу соціалістів називають ще колективістами.

Сен-Симон писав на початку XIX віку і в своїх творах, а головню в „Новім Христіянстві“ старався вповні з'ясувати всю ту несправедливість, яка тоді всюди панувала і рекомендував способи для її усунення.

На його думку праця є головним чинником всього існуючого багатства і тому працююча кляса мусить зайняти серед всього загалу пануюче становище. Доказує він свої погляди тим, що працююча кляса може цілком обійтись без інших кляс і що лише несправедливий хід історії привів до того, що гроші взяли верх над працею і розділили загал на дві ворогуючих кляс: „володіючих“ і „неволодіючих“. Капіталістична доба на його думку нічим не відрізняється від феодалізму, в ній наступила лише зміна назв, замість феодала став капіталіст. Але цей суспільний

устрій не є останнім, він має бути змінений на новий і більше удосконалений, де класи робітників будуть підчинені всі інші класи. Це можна здійснити через релігію і в „Новім Християнстві“ дає він цілий програм для переведення його думок в життя. Ці кинені ним нові думки мали великий вплив на загал у Франції, в часи реставрації. Було багато у нього учнів, які старалися поширяти і доповнювати думки свого навчителя, а в останні часи під впливом його ідеології утворилось окреме політичне угруповання під назвою християнських соціалістів.

Ідеологію Сен-Симона багато доповнив і надав їй систематичну форму його ученик Базар. По думці Базара в основі, як суспільного так і особистого життя, лежать дві сили: сила індивідуальності і сила єднання. „Перша“, як він каже, „спонукує кожного індивідуума підтримувати самостійне значіння в ряду інших і дивитись на себе, як на з'осередження всього існуючого. Але одному індивідууму виступає на зустріч другий з тим же — і таким чином повстає антагонізм, який ставить основу нашого загалу. Світ представлявся б дивним, коли б початок індивідуалізму не найшов собі протиділаючої сили в початках єднання — асоціації. Це єднання здійснюється в різних формах: в виді родини, общини, нації, держави і союзу держав. Вороже ділання антагонізму, впливаючого з початків індивідуальності, починається на самих перших кроках історії. Побіджуючий дарує життя побідженому, але відбирає свободу і таким чином повстає експлоатація людини людиною і в першій своїй формі рабство. Християнство перетворило рабство в більш м'яку форму, в кріпацтво. Французька революція перетворила кріпака в вільного робітника, але експлоатація людини людиною не скінчилась: робітник є рабом своєї бідності“.

Отже, як бачимо, що вже школа Сен-Симона старалася вяснити суть соціалізму. В засаді минулого була експлоатація людини людиною, а в майбутньому всі засоби продукції мають належати загалові і людина експлоатувати має лише природу.

Шарль Фур'є належить до числа найбільше геніальних представників утопізму. Його уяві та фантазії що до майбутнього соціалістичного устрою майже немає міри. В цілому ряді своїх праць: „Теорія чотирьох рухів“ (1808 р.), „Трактат про асоціацію домашню і хліборобську“ (1822) та „Новий промисловий світ“ — Фур'є проводить ідею про існування повної гармонії між природою і людиною. Він ворог всякого примусу і навіть держави, коли вона нарушує людині свободу. Всі пристрасти і прихоті впливають з людської природи і в них заложена вся краса життя

людини. Вони, ці пристрасти, не повинні поборюватися, як проповідує звичайна мораль, а розвиватися в гармонії, щоби вони не шкодили людині, а служили їй добру. Наклін до пристрастей людини повинен зробитися порушаючою силою всякої праці, через це праця перетвориться в насолоду і зробиться привабною.

Майбутнє життя загалу змалював Фур'є з надзвичайною яскравістю і до найбільших подробиць та уявляв собі його в соціалістичній общині, яку він назвав фалянгою. Фалянга його складається з кількох сот родин. Мешканці її спільно володіють засобами продукції, спільно працюють і мешкають в одному загальному будинкові, який називається фалянстерном. В фалянзі одночасно є сполучені сільсько-господарська і промислова праця. По думці Фур'є фалянга мусить бути майже цілком відокремленою господарською одиницею. Всі потреби мусять задовольняти продукцією своїх членів. Держава розпадається на багато фалянг і кожда з них має повну самостійність.

Господарські відношення окремих фалянг збудовані на основі свобідного обміну. Внутрі фалянги панує сама широка свобода в виборі занять і роду праці. Досягається це приданням праці як найбільшого заохочення. Робота виконується великими свобідно з'організованими групами робітників в приємній і естетичній обстановці. Кожен одержує за свою працю певну платню, яку свобідно витрачає по своєму погляду. Крім того має бути окрема винагорода за капітал і талант. Винагорода за капітал ні в якому разі не нарушує принципу рівноправности всіх членів, тому що в ній кожний може мати свій власний капітал і розпоряджуватись по своєму розумінню. Винагорода в фалянзі за працю є, завдяки високій продукційности, така велика, що робітник ніяк не може її всю витратити і тому може ошаджувати для капіталу.

Головне, що фалянга представляє, на думку її автора, ідеальний соціалістичний устрій, в якому людські пристрасти, що мають тепер руйнуючий характер і приносять начебто збитки, мають мати творчий характер і служитимуть на користь загалу. Взяти наприклад природній потяг людини до відпочинку, негативне відношення до праці, лінощі і т. и. Але різні руханки не приносять людині страждань, а викликають приємне почуття і т. д. Теж можна зробити і з працею. Коли людині не подобається яка будь праця, то в цьому є вина лише загалу, що не вміє пристосувати її до бажань людини. Також бажання першенства, зависть та честолюбство, що приносять тепер так багато нещастя сучасній людині, в фалянзі будуть лише сприяти підвищенню продукції. В фалянзі не може бути, завдяки

Ті гармонійному устрою, ніяких насильств, а тому не потрібно урядової опіки і звязаних з нею суду, поліції, війська і т. д. Життя в фальянзі це є вічне свято, радісною і свобідною грою сил, які є присущі нашій природі. Фурьє в своїх поглядах є близький до анархізму і відличним є в нього лише те, що він пропонує фальянгу, як певну громадську організацію.

Учні Фурьє старалися його ідеї перевести в життя і утворювати фальянстерни. Перші спроби в утворенню їх у Франції не мали успіху; лише в Америці мали певний успіх. Там, завдяки агітації його учня Присейна, було засновано багато різних товариств і кружків фурьєристів. Після підготовчої роботи було вирішено засновувати фальянстерни. За одно п'ятиліття їх було засновано до 30, але після двох років осталося лише одинадцять. Потім і решта їх впала. Причиною упадку фальянстернів Фурьє була, як признають і самі фурьєристи, не підготовленість загалу до цієї організації.

Роберт Овен був представником соціалізму в Англії. Він майже одночасно виступав зі своїми попередниками Сен-Симоном і Фурьє і зараховується також до числа великих Утопістів.

Овен був також ворогом держави, насильства, як і Фурьє і така держава на його думку мусить бути знесена. Головною ідеєю Овена є моральне виховання людини. Сучасний світ, каже він, поганий тому, що він погано виховує людину. Отже головною ціллю є перетворення людства, в зміні людської природи і в створенню нової людини. Для цього він пропонує нову організацію людського загалу. Ця нова організація людей має міститися в автономічних і почасти навіть незалежних між собою общинах. Як в фальянгах Фурьє так і в общинах Овена сільське господарство є з'єднаним з обробляючою промисловістю. Ці общини мусять утворюватись без найменшої подуки зовні, а на цілком добровільних початках. Члени общини живуть в окремому будинкові, кругом якого знаходиться все їх господарство. Ніякої власти в общині немає бути. Всі громадяне діляться на певні групи по віку і кожда з них виконує свої громадські функції. До 20 років вчать ся, від 20 - 30 років заняті господарською працею на користь общини, від 30 - 40 років управляють внутрішніми справами общини, а після 40 зовнішніми. А що община не є великою, від 500 - 3 000 осіб, то тут дається змога всім членам приймати участь в її справах. Всіма знаряддями продукції, як рівнож готовими продуктами, всі члени володіють спільно. Ніякої продажі продуктів немає, як також

винагороди за працю, що має місце у Фурьє. Общини Овена це строго комуністичні організації.

Свій ідеал перевиховання людини та організацію общин Овен хотів перевести на практиці. В Європі це зпочатку не можливо було здійснити і він звернув свою увагу на Сполучені Штати Америки. Там розвинув він зразу своїми відчитами й лекціями сильну агітацію, і мав досить прихильників, а після цього взявся він за організацію общин. Купивши за власні кошти у одної секти маєток, який був у всіх відношеннях дуже добре загосподарений, він почав набирати до нього добровільно зголошуючихся людей. Ця перша община була названа „Нью Гармонія“ — нова гармонія. І коли вже певний комплет, на думку Овена був набраний, почалося по його програмі нове життя. Зпочатку робота йшла досить добре, але не довго. Члени общини почали між собою спорити, між тим господарство почало підупадати. Овен, щоби не понести великих матеріальних втрат, мусів до двох років її зліквідувати, а членам її заявити, щоби кождий з них надалі сам подбав про себе. Але ця невдала спроба організації общини не відбрала, як у самого автора так і у його прихильників, охоти продовжувати цю справу. Пізніше було ще засновано цілий ряд общин, які рівнож не могли довго втриматися і також впали. Так всі спроби переведення в життя соціалістичного ідеалу по проєкту, як Фурьє так і Овена, кінчилися нічим і до нас дійшов цей прекрасний їх ідеал лише на папері. Общини Овена в порівнянні з фалістерами Фурьє являються строго комуністичними організаціями.

Великі Утопісти дали вже цілком опрацьовану систему майбутнього соціалістичного устрою, який вони навіть старалися проводити в життя. І хоч правда, цей ідеал на практиці потерпів повну невдачу, але зато зробив великий вплив на поширення соціалістичної думки, головно серед працюючих мас. Ці невдачі Утопізму викликали нові теорії, новий напрям соціалістичної думки, який називаємо державним соціалізмом.

Державний соціалізм.

Коли Великі Утопісти для здійснення соціалістичного ідеалу поклали всю надію на добровільну організацію працюючих мас, на власну їх ініціативу, яка малаб придти знизу, то представники державного соціалізму старалися провести пропонований ними ідеал згори, через зреформовану державу.

До представників державного соціалізму можна зарахувати письменників: Пекера, Луї Бляна, Ляссалья і Родбертуса.

Пе кер, яко представник централістичного соціалізму, тримається того погляду, що в майбутньому соціалістичному устрою господарською одиницею малаби бути держава. Всі засоби продукції, на його думку, малиб належати державі, яка організує в державному масштабі громадську продукцію. Ця держава має складати щорічний бюджет, до якого входилиб всі потреби її громадян, а випродукування всіх потрібних предметів розкладається поміж робочими арміями, які організуються з її громадян. Всі предмети, які випродукуються цими арміями, йдуть до громадських складів, звідки вже продаються окремим особам за певні мінові значки. За виконання трудової повинности забезпечується певна плата. Цією платою, прибутками, кождий має розпоряджатись по своїй волі.

Тепер з ідеологією Пекера почасти погоджуються помірковані соціал демократи, які бачуть в концентрації засобів продукції збільшення і взагалі поступ загальної продукції та полекшення і меншу витрату часу праці одиниць, чого не може виконувати дрібна господарська одиниця.

Луї Блян був на початках своєї діяльності під впливом Сен-Симоністів, але потім цілком від них відійшов і заняв окреме становишко. Його головна праця „Організація Праці“, яка вийшла в 1839 році, була дуже популярною серед робітничих мас і зробила на них поважний вплив. Головною його думкою було те, що вся нужда, яку переносить людність, а головно робітнича верства, має джерело в свобідній конкуренції, а тому для поправи цього мусить бути переведена зміна організації народнього господарства на основах певного роду асоціації під керовництвом держави. Держава, яка володіє великими капіталами, сама може зробитись найсильнішим промисловцем, з яким ніхто не бувби в силі конкурувати. Для цього вона малаби в широкому масштабі організувати по ріжним галузям виробництва свої власні майстерні. Таким чином, забравши в свої руки промисловість, вона моглаби регулювати на засадах рівенства заробітну плату та звертати пильну увагу на перевиховання людности і т. д. Робітники же, одержувалиб з цих державних майстерень повну оплату, якаб цілком забезпечувала їх життєві потреби і якою вони моглиб розпоряджатись цілком свобідно, по свойому особистому розумінню.

Для осягнення цієї мети працююча кляса мусить старатися о перебрання до своїх рук управління державою. А для цього вона мусить дбати про загальне виборче право, після чого найчисельніша кляса продуцентів матиме у всіх державних інституціях більшість і таким чином перебере-

до своїх рук всю керму держави. Для конкретного переведення своїх думок в життя Бляном був вироблений плян організації робітництва. Завдяки революції 1848 року його пляни почасти почали здійснюватись. Сам Блян, яко кандидат робітників попав підчас революції в члени уряду і одержав дозвіл на організацію „національних майстерень“ на державні кошти, згідно своїм плянам. Але політичний переворот не дав йому змоги довести цю справу до кінця.

Фердинанд Ляссаль виступив зі своїми соціалістичними проєктами в 60 роках минулого століття, хоч будучи ще дуже молодим, на 23 році віку, він вже виступав разом з Марксом в 1848 році, яко революційний агітатор. Після чого він пильно береться за студії філософії, права і літератури і на політичну арену виступав знову аж в 1862 році. З цього року він виступав з горячою агітацією за права робітників і виповідає війну, як урядові так і буржуазії. Пропонує робітникам створити окрему і нову партію, якаби допровадила до господарчого визволення пролетаріату, що йому і вдалося зробити. В 1863 році він закладає в Ляйпцігу „Загально-німецький робітничий союз“ (Allgemeiner deutscher Arbeiterverein), який потім вилився в величезну німецьку робітничу партію під назвою соціал-демократії. Така дуже інтензивна праця Ляссалья продовжувалася не довго і 31 серпня 1864 року він загинув від рани нанесеної йому на дуелі (двобою).

Що до своїх теоретичних поглядів, то Ляссаль з одної сторони був послідовником Луї Бляна, а з другої прихильником Маркса. Ляссаль, як і Луї Блян, стоїть за проведення соціалістичного ідеалу в життя згори, при помочі держави і майже ні в чому не різниться, що до своїх теоретичних викладів, від свого французького товариша. Головне, що, як слушно завважив Родбертус, Ляссалья треба розрізняти: на вічевого агітатора і кабінетного вченого. „Як вчений, Ляссаль є безвзглядний і радикальний, як політик — дуже угодивий і опортуністичний“.

В своїх численних брошурах, які є перекладені майже на всі мови, Ляссаль перший виступав гострим противником Шульце-Деліча. Останній одночасно переводив велику організаційну працю поміж німецькими ремісниками. До цього спонукав його упадок фабрики ремісничої класи, внаслідок сильної конкуренції, і перехід її до стану пролетарів. Щоби цьому запобігти Шульце обєднував їх в асоціації-кооперативи і в цьому бачив спасіння цієї класи перед надвигаючоюся небезпекою з боку капіталістичного світу.

Ляссаль був противний цьому і вважав безнадійною справу, щоби через заощадження при помочі кооперації можна було зібрати такі капітали, які моглиби конкурувати

з великими капіталістичними підприємцями. Тай засновання і утримання вже існуючого дрібного ремесла є нерациональним і противним людському поступові. Бо фабрика має багато переваги у всіх відношеннях перед ремеслом, як: поділ праці, вигода гуртової закупки сировців, збільшення продукційности робітника при допомозі машини, вигоди при перетранспортуванні та збуті товарів і т. д., все це ставить на перше місце фабрику і за нею є велика майбутність. А коли так, то абсолютно не має рації захищати ремесла.

Що до робітничого питання, то поперше заслуговує уваги його „залізний закон“ заробітної плати. Формулюючи теорію Рікарда, він зауважує, що: „залізний закон, який управильнює при сучасних умовах, при пануванні попиту і пропозиції на працю, є такий: пересічна заробітна плата завжди зводиться до найменшої скількості засобів до існування, яка уважається в народі потрібною до життя і для продовження людського роду. Це точка, навкруги якої завжди хитається дійсна заробітна плата, що не може ніколи на довгий час ні піднятися понад неї, ні впасти нижче від неї“. Коли заробітна плата піднімається вище цього рівеня — „пересічної заробітної плати“, то це викликає збільшення числа подруж і уроджень, а саме збільшення робочого населення, а тому збільшення пропозиції робочих рук. Коли ж вона є низчою від цього рівеня, а саме, коли гіршає становище робітника, то це впливає на зменшення числа подруж, уроджень і т. д., зменьшується число робочих рук, а тому меньшає пропозиція на них. В обидвох цих випадках заробітна плата прямує до пересічної.

Отже, як видно, сама по собі заробітна плата не може бути визкою того життєвого minimum-а робітника і таким чином він ніяк не може вийти зі свого пролетарського стану, з того лябірнту, в який кинула його історія, а тому потрібна є реорганізація всього суспільного сучасного устрою на нових основах. Цей новий устрій, який на думку Лясаля має бути соціялістичним, мавби виглядати так: Поперше працююча кляса, як це писав і Луї Блян, мусить старатися о загальне виборче право. Це їм потрібно для того, щоби вони могли перебирати до своїх рук всі засоби продукції. Практично це має виглядати так, що робітникам мусять старатися о засновання власних фабрик при допомозі асоціацій і таким чином забирати в свої руки всі галузі промисловости і поступово побивати конкуренцію приватного капіталу. Потрібні ж для цієї мети капітали мусить дати зреформована, після загального виборчого права, держава, коли всі галузі керівництва державою перейдуть до представників робочої кляси.

Родбертус-Ягцов працював одночасно з Ляссальом. Коли Ляссаль привів в рух ідеї державного соціалізму, надав йому практичного значіння, то Родбертус дав йому теоретичні наукові підстави. Родбертуса також можна рахувати предтечою наукового соціалізму.

Більшість праць Родбертуса носить історичний характер, з них найбільше поважною його працею рахується „Досліди по політичній економії класичної старовини“, яка появилася в 1842 році, потім: „Для ознайомлення з нашим економічним станом“ та „Соціяльні листи до Кірхмана“; останній з цих листів був видрукований вже після смерті автора в 1884 р. під назвою „Капітал“ (Das Kapital).

В першій своїй історичній праці Родбертус розглядає й аналізує економічний розвій людства в історичному ході подій і приходить до того висновку, що народньо-господарський устрій не є завше однаковим, а в різні періоди часу змінюється на інший і більше удосконалений устрій. Так напр., коли взяти старі часи і порівняти їх з середніми, то в останніх зобачимо вже більше удосконалені форми народньо-господарського життя чим в перших. Теж саме й нові часи різняться від попередніх. Але кождий новий устрій випливає з попереднього шляхом поступового перетворення різних форм економічного буття людства. Тому і сучасний капіталістичний устрій не є сталим і незмінним устроєм, а має бути змінений на новий і більше удосконалений, яким може бути соціялістичний устрій, де знаряддя продукції належатимуть не поодиноким особам, а всьому загалу.

В своїх теоретично-економічних поглядах Родбертус вважає себе послідовником представників класичної школи, а головню Сміта і Рікарда, що він послідовно розвиває і лише доповнює їх погляди, в протилежність соціялістам першої групи, які ігнорували економічну еволюцію. Він вважає головною підставою своєї доктрини науку Сміта, яка була більше розвинена Рікардом, що всі господарські блага мають розглядатись як вислід праці. „Продукти“, каже Родбертус, „коштують лише працю, чи кажучи инакше, праця є одним елементом в процесі витворення продуктів, який може рахуватись їх вартістю. Продукт без сумніву коштує людині витраченої праці, але крім праці немає нічого, відносно чого можна булоби сказати, що воно рівнож входить в склад вартости продукту“. Отже, як видно, тут дійсно продовжуються думки Сміта і Рікарда, які рівнож вважали єдиною вартістю працю. Продовжуючи далі свою думку, він завважує, що рента чи промисловий прибуток може одержуватись лише в двох випадках, а саме: коли праця витворює більше предметів чим потрібно їх для

дальшого продовження праці, або коли мають місце такі інститути, які відбирають цей лишок від робітника-продуцента цілком або частинно і віддають його другим особам, які не витрачали своєї праці над одержанням цього продукту. В останньому випадкові має місце соціальна несправедливість, початок якої йде ще від рабського періоду і тягнеться аж до наших часів, а саме до періоду капіталістичного. І так, коли годішній правовий устрій признавав інститут рабства, завдяки якому від продуцента відбирався продукт для нетрудових клас, так само і тепер, завдяки тому, що засоби продукції перейшли до поодиноких осіб, як землевласників і капіталістів, то останні відбирають також „законно“ частину продукту у свobodного вже робітника. І не дивлячись на те, що національне багатство все зростає, але робітник від цього не виграє, а навпаки програє, а це тому, що при зростаючій продукційності громадської праці, заробітна плата вносить все меншу частину продукту. Тому в структурі народнього господарства з кожним часом помічається все більша ненормальність, яка викликає промислові кризи і пауперизм серед робітничої класи. „Зі зростом продукційности національної праці“, каже Родбертус, „частина робочих клас в загальному національному продукті стає все меншою і меншою, звідки випливає затримка в збуті товарів — т. зв. промислові кризи“. Щоби уникнути цього ненормального явища в народньо-господарському життю, потрібно, щоби земля і капітал перейшли в цілому на власність всього суспільства. Форми переходу та стану соціалістичного устрою він точно не зазначає.

Отже на цьому й можна закінчити перегляд думок головніших представників і будівничих майбутньої соціалістичної доби. Всі розглянені нами представники соціалізму дали нам в тій чи іншій формі повний образ цього устрою, чого ми не зобачимо в представників наступної групи — наукового соціалізму...

Розглянених вище представників соціалістичного ідеалу, що дають нам його в закінченій формі, можна розділити на дві цілком відокремлені групи: комуністів і соціалістів в узкому розумінню слова.

Комуністичний устрій, якому дав досить гарну характеристику Фр. Енгельс, мав цілу свою добу в життю людства. Пізніше народне господарство поволі набирає форм індивідуальности і в новіші часи це цілком вже закріплюється. Ця індивідуалістична господарка причинюється багато до загального поступу людства, але разом з тим приносить з собою чимало негативного. А тому багато видатних письменників в різні періоди часу, вихвалюючи цей

первісний комуністичний устрій, не раз пропонували суспільности повернутися до того устрою. Це зустрічаємо ми у найвидатніших представників інтелекту старої Греції, як Платон; в середні віки — у Томаса Моруса і Кампанеллі; в нові і найновіші часи — у Етьєна Кабе, Русса, Роберта Овена, почасти у Шарля Фурьє й и. Всі вони, головню в останні части, негуючи цілком індивідуалістичну систему, вважають цей устрій найбільше удосконаленим і вповні гармонійним. Бо в ньому не може бути жадного антагонізму, жадної ексклюатації людини людиною, — всі в цьому устрою є вільні і рівні. Комуністичний устрій представляє собою таку народню-господарську систему, де всі засоби продукції, як земля, промислові заклади, засоби комунікації і взагалі всі галузі народню-господарського життя, належалиби до всієї суспільности, перейшлиби у її власність — отже: загальна продукція і загальне та рівне розподілення продуктів праці. Крім того в цій системі узагальнюється й остання форма господарського життя, ц. є споживання: має бути і загальне споживання всіх необхідних для людини предметів. Комунізм можна поділити на дві головних течії: на централістичний (державний), головним представником якого можна вважати Етьєна Кабе і федералістичний, на чолі якого стоїть Роберт Овен.

Соціалізм це є модерне явище і немає такої великої історії за собою, як комунізм. Соціалізм, як цілком слушно завважує проф. др. Т. Ахеліс „є компромісом між комунізмом та індивідуалізмом“. Він повстає лише тоді, як ідеї комунізму не могли бути здійснені, не дивлячись на численні спроби провести їх в життя. Ідіологія соціалізму, беручи під увагу нездійсненість комуністичного ідеалу, зараз же після індивідуалістичних систем пішли на компроміс. Вони взяли з комуністичних систем одну частину, як: узагальнення продукції і розподілення, а споживання залишили по системам індивідуалістичним, ц. є: предмети споживання полишають у власности кожного індивідуума. Таким чином вони виробили більш здійсниму форму, форму еволюційну для переходу від систем антагоністичних до гармонійних, якими є соціалізм і комунізм. Але навіть ця більше поміркована форма суспільного устрою, як показали спроби, також не може бути швидко здійснена, а тому й ідеологія її знову розбивається на кілька течій. Одні з них вважають переводити її еволюційним способом, а другі революційним; одні рахують, що є можливість здійснення соціалістичного ідеалу в максимальній його формі, другі в мінімальній, одні при посередництві держави і то з гори, другі при помочі колективів працюючих і знизу і т. д. і т. д. Але всі ці течії, які мали місце до цього часу, головню

можна поділити: на узко централістичну, якої головним ідеологом буде Пекер, корпоративну — (представники: Луї Блян і Ляссаль) і федералістичну — (Шарль Фурьє).

Науковий соціалізм.

Цю течію соціалістичної думки де-які економісти називають просто марксизмом, школою Карла Маркса, головного ідеолога цього напрямку. Думаємо, що ніяк не можна цьому напрямку давати таку скромну назву і зв'язувати його з іменем лише одної особи, хоч правда надзвичайно великої, як не можемо назвати класичної школи, школою Ад. Сміта, як це також практикується в економічній літературі. Як не на одному Смітові полягає класична школа, так і не на одному Марксові науковий соціалізм. Коли перша школа існувала майже століття і довела капіталістичний устрій, можна сказати, до найвищого підйому, то науковий соціалізм ще дуже мало зробив з наміченої в загальних контурах його батьком програми і не сказав ще свого останнього слова і можливо, що ще й не скоро скаже. Проблеми наукового соціалізму є надзвичайно великі і далекосяглі, мають вже досить своїх прихильників і противників, розробляються і доповнюються з кожним часом чимраз більше і вбираються що-раз то в кращі рямці стройної соціально-економічної системи.

Представники наукового соціалізму в протилежність попереднім ідеологам соціалізму, що ставили на перше місце готові вже проекти перебудови людського загалу, поставились до цієї справи зовсім инакше. Вони, ставлячи соціалістичний ідеал на науковий ґрунт, старалися о вивчення законів розвитку суспільності і на підставі цих законів доказували, що пануючі тенденції часу прямують до нового економічного порядку, що цей новий економічний порядок не є предметом їх фантазій, а конечністю ходу історії. В своїх працях вони студіювали попередні старіші періоди розвитку людства і на підставі цих студій, як рівнож і капіталістичного устрою, приходили до висновків, що сучасний капіталістичний устрій не може бути вічним і незмінним, а має перетворитись на новий і більше удосконалений — соціалістичний устрій, де засоби продукції належалиб в цілості всьому суспільству.

Карл Маркс. Головним представником і батьком наукового соціалізму є Карл Маркс. Дальшими послідовниками цього напрямку є Фридріх Енгельс. Кавцький, Лібкнехт, Бебель і інші.

Народився К. Маркс в 1818 році в Трієрі в Німеччині і походить з протестантської родини, жидівської націє-

нальності. Батько й мати його походять з релігійної жидівської родини рабів, але мусіли переіменити релігію під натиском тодішнього німецького режиму, щоби мати змогу (батько) займатися адвокатською практикою. Потім не раз в життю К. Маркс виступав проти цього акту насильства вчиненого над його родичами. І як деякі економісти зазначають, його боротьба проти „релігійних забобів“, атеїзм — все це було не що інше, як реванж за насильство над його батьками.

Університетські студії Маркс одержав на правничому факультеті в Бонні і Берліні, однак рівночасно студював ще історію і філософію. В 1841 році одержав він ступінь доктора філософії за працю „Про різницю між демокритською й епікурейською натуральною філософією“. (Über die Differenz zwischen der demokratischen und epikureischen Naturphilosophie). Ця його дисертація написана в чисто гегелівському дусі. Маркс мав бажання присвятити себе професорській кар'єрі, потім адвокатській, але після недовгих вагань став журналістом і скоро його запрошено на редактора ліберального часопису „Rheinische Zeitung“ і з цього часу він починає свою письменницьку кар'єру. Вже в названому часописі в Парижі і в інших часописах, у різноманітних статтях Маркса проблискують соціалістичні ідеї. Пізніше він знайомиться з Енгельсом і під його впливом береться за студії політичної економії, а філософію починає закидати. Це було в 1844 році. Після заборони французькими урядами перебувати йому в Парижі і взагалі у Франції, Маркс переїжджає до Бельгії, до Брюсселя, де приймає живу участь в організації робітництва. Тут була численна комуністична колонія, до якої Маркс вступив членом і почав пропаганду. З цієї колонії зорганізувався Союз комуністів, який мав свої філії в різних містах Європи. Була переведена реорганізація союзу і було доручено Марксові написати програму, яку він спільно з Енгельсом виробив під назвою „Комуністичний маніфест“. В 1848 році видруковано цей „маніфест“ і прийнято другим конгресом комуністів в Лондоні, як платформу для об'єднаного пролетаріату. В час французької революції 1848 року Маркс знову повернувся до Парижа, а потім до Кельна, де разом з Енгельсом приймали живу участь в революційному русі. По упадку революції Марксові забороняють жити в Німеччині, потім у Франції і він переїжджає до Лондону, куди проїжджає і Енгельс. Після деяких непорозумінь з „Союзом“, Маркс залишає практичну роботу і з 1850 року цілком віддає себе студіям політичної економії.

Наслідком цієї невсипущої праці Маркса вишла в 1859 році перша економічна праця під назвою „Критика

політичної економії“, яка була вступом до його надзвичайно видатної праці „Капіталу“. Останній праці Маркс присвятив все своє життя і не даремно, бо в „Капіталі“ ми маємо великої вартости класичну річ, яка відкрила, чи-мало до того часу ще невідомих, суспільно-економічних законів. Перший том „Капіталу“ появилася 1867 р., а останні вже після смерті Маркса. „Капітал“ є в трьох томах і окремо ще є додаток до нього, який де-хто називає четвертим томом, це історія політичної економії, яка має назву „Theorien über den Mehrwert“. Остання є в трьох або в чотирьох томах. „Капітал“ є перекладений на всі мови культурного світу і в де-яких мовах витримав по кілька видань. Останніми часами робиться переклад першого тому „Капіталу“ і на українську мову.

Карл Маркс помер 14. березня 1883 року на 65 році віку в Лондоні, де його й поховано.

Карл Маркс в цілому ряді своїх праць, з яких найголовнішими є „Капітал“ і „Теорія про додаткову вартість“ являється самим глибоким критиком капіталістичного устрою. І взагалі після Маркса соціально-економічні науки одержують певний і новий вже напрям. Як справедливо зазначає послідовник і учень Маркса, К. Кавцький, що „ні одно ім'я не згадується в економічній німецькій літературі так часто як Марксове. Його науки стали віссю, довкола котрої обертається найбільша частина новітніх економічних суперечок“. Дійсно не лише в економічній німецькій літературі, яка в останні часи там досить високо стоїть, але й навіть в економічній і взагалі соціологічній літературі інших народів, де вона добре розроблена — ім'я Маркса стоїть високо. Доказом великого впливу Маркса на соціально-економічний світогляд сучасного загалу є перекладення його наукових праць на всі мови культурного світу та те величезне число його прихильників, так званих марксистів, яких по різних країнах Європи і поза нею нараховуються мільйони і з кожним часом число їх зростає.

К. Маркс придбав собі найбільшу повагу серед наукового світу своїми науками: про вартість, гроші, капітал, історичний рух промисловости, та про суспільні класи. Він ще являється творцем історичного матеріалізму. Його оригінальні думки по зазначених галузях політичної економії зробили великий вплив на пізніші досліди на цьому полі і відкрили багато новин для соціально-економічних наук.

Найбільшу вагу має Марксова трудова теорія вартости, основи якої він поклав ще в 50 роках минулого століття в своїй праці „Критика політичної економії“. Пізніше він розвинув її в своїй „Капіталі“. В першому томі „Капіталу“ це питання він розрішає більш абстрактно, тоді як

у третьому воно вже звязане з наукою прибутку на капітал та земельною рентою.

Досліди над теорією вартости Маркс починає з дослідю над суспільним характером товару, його обміну і способу продукування.*) Для зрозуміння теперішнього устрою товарового обміну і продукції, переводить він в багатьох місцях порівняння з попередніми господарствами та для ясности дає приклади ізольованого господарства та свобідної спілки і таким чином логічно підходить до сучасного (капіталістичного) способу господарювання.

В ізольованому поєдинчому господарстві, каже Маркс, людина мусить переводити певну роботу для задоволення своїх потреб. Для цього вона розподілює свій час так, щоби він міг вистарчити на добування поживи, виготовлення необхідних інструментів, догляду за домашніми звірятами і т. д. Але оцінка тої чи иншої роботи залежатиме від більшого чи меншого вкладу праці; буде рівнож братися під увагу праця вкладена в інструменти, які має працюючий і т. д. Потім відповідно береться пересічний робочий час і після цього легко вже можна встановити порівнюючу оцінку випродукованих предметів.

Колиж замість поєдинчого ізольованого господарства взяти господарство якої будь свобідної спілки (общини), то і тут можна легко определити оцінку випродукованих предметів. Що правда, тут є деяка різниця. Коли в першому випадку всі продукти належали даній особі, то в другому вони належать цілій громаді, себ-то вся сума виробництва спілки є громадським продуктом. Частина цього громадського продукту має служити знову для виробництва, а друга для споживання і мусить розподілюватись поміж членами спілки. І спосіб цього розподілення залежатиме від самого продукційного організму та розвитку продуцентів. Також має тут бути встановлено відповідне відношення між ріжними видами праці, відповідно ріжним потребам. З другого боку робочий час в даній спілці може служити також індивідуальній участі продуцента в загальній роботі, а тому може бути і міркою індивідуальної споживчої частини загального продукту. Громадські відношення людей до їх праці і до виробів їх праці є тут ясними і простими, як в продукції так і в поділі.

Колиж від наведених прикладів перейти до розгляду сучасних відношень людей в їх господарській діяльности, себ-то в добі капіталістичній, то тут запримітимо зовсім инше. Тут співвідношення людей в їх господарській діяль-

*) З цього починається і його перший том.

ности представляється цілком неясним і надзвичайно заплутаним. Існування багатьох, цілком не залежних одно від другого, підприємств, громадський зв'язок між ними є трудний до непізнання навіть самими продуцентами. Ми знаємо, що при цьому способі господарювання кожний окремий індивідуум вибирає собі ту форму діяльності, яку рахує для себе більше відповідною і вигідною. Тому його зовсім не інтересує інший продуцент, він його на початку не цікавить, а лише в кінцевому стані своєї роботи він начебто почуває себе частиною цілого. Але навіть і в цьому моменті цей господарчий устрій не сприяє зрозумінню нормальних представлень. Громадські відношення осіб, які обмінюються продуктами своєї чи присвоєної чужої праці, приймають форму товарного обміну відношень між річями. Тому товари приймають форму якогось фетишу і товаровий обіг затемнює в очах сучасних продуцентів справжню суть заховуючихся за ними соціальних відношень.

Отже з наведених двох перших прикладів для продуцента є ясным, кілька і якого продукту треба спродувати і кілька в кожному продукті міститься суспільного чи індивідуального часу праці, рівнож і ясным є відношення поміж тими продуктами що до їх обмінної вартости. Кожний продукт, що коштував, скажемо, 1 день спільної праці, має для такої свободної спілки однакову вартість і наколиб в такій спілці була обміна продуктів, то можна було з гори встановити, яка скількість продуктів одного виробу обмінюється за даву скількість другого. Цей стосунок продуктів є складений з гори, ще перед спродуванням тих продуктів.

В теперішнім капіталістичнім устрою річ мається цілком противно. Ніякої організації продукції з гори не має. Кожний продуцент доперва після виробленого продукту, коли вивесе його на ринок, переконається о тім, чи спродуваний ним продукт є для суспільности потрібний і чи праця, вкладена в його продукцію, є суспільно кінцевою працею. Коли його продукт є зайвий, з огляду на випродування його іншими продуцентами, або праця вкладена в виріб того продукту є більша чим суспільно кінцева, бо пр. всі інші продуценти виробляли машинами, а він руками, то такий продуцент зобачить, що його продукт не має повної заміної вартости. Бо повна заміна вартість лише тоді буде мати місце, коли на вироблення продукту витрачено „суспільно-необхідний робочий час, це той робочий час, який потрібний, щоби серед існуючих суспільно-нормальних продукційних умов і при суспільно-пересічній ступні справности її інтенсивности праці — витворити якусь ужиткову вартість“. Бо коли на пр. змінилася про-

дукційність праці, то в залежності від цього мусить змінитися суспільно-необхідний робочий час на вироблення даного продукту, а також в зв'язку з цим і змінюється його вартість. Отже з цього видно, що Маркс мінову вартість товарів визначає суспільно-необхідним робочим часом, потрібним на його випродукування.

При теорії вартости обробляє Маркс і питання грошей. Гроші появилися при товаровому обміні, як посередник, але й самі гроші, щоби бути мірилом вартости, мусять мати також певну вартість. І ними стають благородні метали: золото і срібло. Словом Маркс найкраще зазначив функції грошей; вони є мірилом вартости, засобом обміну, а також мусять бути і законними платними засобами.

Джерелом для капіталу у Маркса є надвартість, чи як її називають додаткова вартість. Він каже, „що капітал це є вартість, яка плодить надвартість і що її загальна формула є така: $G - T - (G + g)$, себто гроші-товар-гроші“, Він далі завважує, що не кождий товар і не кожді гроші є капіталом а лише тоді вони стануть ним, „коли відбувається певний рух. Отже при цьому рухові до формули: гроші-товар-гроші пристає-ще „ g “, себ-то додаткова вартість, яка і витворює капітал. Ця додаткова вартість одержується з різниці між міноювою вартістю робочої сили і вартістю випродукованих нею предметів, вона витворює лишок, який дістається капіталістові. Капіталіст же, коли купує робочу силу, то не виплачує їй всієї частини виробленого нею продукту, а завдяки збільшенню робочого дня її и., він дістає даремний продукт неоплаченої праці і тим збільшує свої прибутки. Таким чином розуміння додаткової вартости, вперше виведене на світло денне Марксом, дало змогу до зовсім иншого зрозуміння соціально-економічних правд, і завдяки цьому, як завважує Енгельс, „походження капіталістичної продукції і продукції капіталу було пояснено.“

Причиною такого стану є те, що в сучасній капіталістичній господарці засоби продукції, завдяки певним умовам суспільного ладу, належать лише поодиноким особам—капіталістам. Але структура самого капіталістичного устрою веде до того, що він не може існувати в такому стані довго, а мусить змінитися на инший устрій, де засоби продукції будуть належати не поодиноким особам, а цілому загалови. В капіталістичній господарці з кожним часом все більше йде концентрація капіталу. Крім того велика промисловість вбиває дрібну і таким чином все виробництво, а тому і засоби продукції прямують до переходу до малої кількості об'єднаних капіталістів. Але одночасно росте свідомість продуцента-робітника.

Останні з кожним разом все більш організуються і об'єднуються. Отже коли концентрація капіталів і організація робітників дійдуть до найвищого пункту, то тоді з'організовані робітничі маси переведуть експропріацію приватного капіталу і переберуть його у власне володіння, себ то у власність самого продукуючого елемента. Отже, таким чином, на думку Маркса, відбудеться перехід людства до нової соціалістичної доби, де всі засоби продукції будуть належати не поодиноким особам, як це має місце в капіталістичній добі, а всьому суспільству в цілому.

Але перевівши глибоку критику капіталістичного устрою і доказавши його несталість, та кінцевість зміни, К. Маркс, як і всі представники наукового соціалізму, не дають нам образу устрою цієї прийдешньої доби, як то має місце у попередніх представників соціалізму — Великих Утопістів.

К. Маркс віддає довжне Утопістам і навіть високо цінить їх науки, але в багатьох поглядах з ними розходиться. Він каже, що Утопісти „дали дуже цінний матеріал для освідомлення робітників. Їхні позитивні тези доказують неминуче знесення тих класових антагонізмів, які щойно починають розвиватися і які були їм відомі тільки в їх першій нерозвиненій формі“.

Але Утопісти підходять до здійснення своїх ідеалів зовсім инакше ніж Маркс. Вони відкидають всяку політичну, а передовсім революційну діяльність, а бажають досягнути свою ціль мирним шляхом. Тоді як Маркс і його школа відкрито заявляють, що „їх цілі будуть досягнені лише революційним поваленням усього дотеперішнього суспільного ладу“. Він закликає пролетаріат до організації боротьби і зважає, що „пролетаріат не має в цій боротьбі нічого до втрачення, крім своїх кайдан — а до здобуття цілий світ.“*)

Таким чином Маркс і його школа помимо введення соціалізму в наукові рямці, ще надає йому певну революційність, що не мало місця у попередніх представників соціалізму.

Фрідріх Енгельс є рівнож одним з поважних представників наукового соціалізму. Він був великим приятелем Маркса і разом з ним працював, а також ними обом спільно був написаний „Комуністичний маніфест“. Найповажнішою працею Енгельса є „Становище робітничої верстви в Англії“, потім „Походження родини і приватної власности“, „Розвиток соціалізму від утопії до науки“ і багато інших. У всіх своїх працях Енгельс тримається

(Комуністичний маніфест. — Київськ.)

тих же засад, що і Маркс, а деякі теорії останнього старасться більше освітлювати. Найбільша його заслуга, яко представника наукового соціалізму, в та, що він досить детально розробив історичний розвиток людства, починаючи від первісної комуністичної господарки аж до наших часів. Дав певне освітлення иншим соціалістичним теоріям, а головно теоріям Великих Утопістів. Що до майбутнього соціалістичного устрою, то він однаково задивляється як і Маркс. Але більше переконуючо трактує Енгельс конечність зміни сучасного суспільно-господарського устрою на новий соціалістичний.

Бебель і Лібкнехт, крім своїх праць по світогляді Маркса, відомі ще своєю практичною працею по організації робітництва. Головно при їх безпосередній участі було закладено в 1869 році на принципах Маркса німецьку соціал-демократичну партію. І звідси вже ідеї соціалістичної робітничої партії поширились і на інші країни.

К. Кавцький є найбільшим популяризатором поглядів Маркса та написав ще цілий ряд цікавих праць.

Крім Німеччини були ще представники цього напрямку і в інших країнах, а головно в Росії, Австрії, Франції, Україні й ин.

З наших письменників на становищі чистого марксизму стоїть д-р С. Данилович, в своїй розвідці: „В справі аграрних реформ.“

Критика наукового соціалізму та неомарксизм.^{*)}

Поява творів Маркса, де так сильно була обґрунтована критика капіталістичного устрою, не могла не викликати реакції. І дійсно зараз же, як лише появився „Капітал“, то деякі наукові кола, щоби зменшити його впливи, обходили це мовчанкою; коли на університетах студенти бажали його студіювати, то їм це заборонялось; критика старалася всіми способами зменшити вагу „Капіталу“, а з тих критиків, повстали пізніше навіть окремі школи.

Критику наукового соціалізму можна розділити на два окремих напрями. До першого напрямку можна зарахувати школу Бернштайна, чи як її називають: реформа-

^{*)} Школа наукового соціалізму, як вже раніш було зазначено, користується, як серед ширших кол громадянства так і у деяких економістів назвою „марксизму“. Вважаючи назву цієї школи „науковий соціалізм“, єдино відповідаючою суті речі, назву „марксизм“, оскільки вона вже стала так популярною, членимо можливою для ужитку навіть в економічній літературі. Однак цей термін „марксизм“ мусіли вважатися як синонім терміну „науковий соціалізм“.

торський напрям, на цілком новий напрям соціалістичної думки, який опирається на науковому соціалізмі, — сіндикалізм. Обидві ці школи називають також неомарксізмом, ц. є. новою течією марксізму.

Сильна критика теорій Маркса головно була викликана суперечностями, які мали місце в „Капіталі“ і які пізніше признали й самі марксісти. І коли взяти під увагу всю критику в цілому, то можна з певністю сказати, що вона не признала слухності ані одній з марксівських теорій, всі вони після цього стали сильно захитані в самій своїй основі.

Неомарксізм-реформаторський. Найбільшим представником цього напрямку є Бернштайн, який найбільше критично ставиться до наук Маркса. Як відомо, підставою всього економічного світогляду Маркса є його теорія вартости, оперта на праці. Ця теорія зістала розбитою не лише противниками Маркса, але навіть більшість марксистів її відкинула і приєдналася до теорії „граничної пожиточности“ і т. п. Так на пр. італійський економіст Артур Лябріола каже, що: „Підчас коли ми, марксісти, потіли над тим, щоби полатати плащ свого батька і накритися ним, економія політична робила щодня поступ. Порівняйте розділ по розділові „Капіталу“ Маркса з „Основами політичної економії“ Маршала, то переконаєтеся, що питання, які вимагають щонайменше соток сторін „Капіталу“, є розв'язані Маршалем в кількох віршах. Відносно же трудової теорії вартости, то цей „марксист“ цілком відкикає її і каже, що ті темні формули (трудової теорії) провадять тільки до непорозуміння і повинні бути усунені з науки“.*)

Тай сам Маркс в другому і третьому томах „Капіталу“ вже склоняється до розуміння теорії вартости від попиту і пропозиції, тоді як в першому він непохитно стоїть на трудовій теорії. Але „неомарксісти“, відкидаючи трудову теорію вартости Маркса, завважають, що вона нічого спільного не має з додатковою вартістю, яку вони цілковито приймають і стараються підпірати. Бо є наглядним фактом, що багато людей живуть з праці других.

Відносно ж теорії права концентрації капіталів, то цей головний пункт Маркса є сьогодні сильно захитаний, а Бернштайн наніс цій теорії найтящий удар. Для цього удару він підніс багато фактичних даних, які однак були відомі ще до нього і підносилися ріжними економістами.

Є незапереченим фактом, що великі підприємства з кожним часом все зростають, але разом з ними поміча-

*) Цитовано по Ш. Жидові. Hist. doktryn ekonomicznych т. II стр. 197.

ється зріст і дрібних. Статистичні спостереження вказують, що ніякі великі підприємства не викидають дрібних, як це не раз завважувалось, а навпаки дрібні промисли все зростають. Навіть нові технічні винаходи, як фотографія, домашнє застосування електрики і т. д., все це покликуює до життя нові дрібні заклади промислові та торговельні, не кажучи вже про старі. Відносно-ж сільського господарства, то тут помічається не раз противне: дрібні господарства чим раз більше витискають великі. Таким чином концентрація капіталів і впливаючі з неї наслідки, як це думав Маркс, цілком відпадають. Крім того ледви чи погодяться на соціальну революцію та усупільнення засобів продукції такі класи, як селянство, дрібні ремісники, дрібні купці, які тепер складають більшість і хто знає, чи вони не будуть скорше підирати, принаймні в цьому відношенню, правіщі партії, ц. є буржуазію, чим пролетаріат. Отже, таким чином поваливши головні засади марксизму, реформісти, будучи однак соціялістами, підходять до цієї справи зовсім инакше. Вони цілком відкидають соціальну революцію і вважають, що визволення пролетаріату мусить прийти шляхом еволюції, „звичайною еволюцією реформаторською і демократичною, еволюцією господарською і політичною, яка мусить взоруватись на ліберальних урядженнях буржуазії“.

Коли підвести підсумок коротко зазначеним думкам реформістів, то кожного зацікавить те, що-ж після такої сильної критики марксизму зосталося для цього неомарксизму. На це можна відповісти почасти словами Сореля, що „не посідає він нічого більше, крім кількох формул, які є часто цитовані і яких вартість здавалася чим раз більше сумнівною.“

Сіндікалізм.

Під назвою сіндікалізму розуміється так званий революційний сіндікалізм, чи як його називають „неомарксизм сіндікалістичний.“ Він є цілком протилежний попередній течії неомарксизму реформаторського. Ця течія стремить до здійснення соціялістичного ідеалу шляхом революції і то навіть досить радикально. Сіндікалісти як і марксісти стоять за боротьбу клас, хоч марксівськими ідеями перенялись дуже недавно, а до цього часу організувались цілком самостійно. Найбільшими їх ідеологами були Сорель, Берг і п.

Ідеологічну сторону революційного сіндікалізму найкраще обробив Сорель. Він завважує, що соціялізм має

носити виключно робітничий характер. Є проти всякої спілки робітників не лише з буржуазією і капіталістами, а навіть з інтелігенцією. В основу всього робітничого руху ставляться їх професійні Союзи, які мусять складатися з самих робітників і дбати лише про їх інтереси. „Жадне оточення не може більше сприяти, (чим професійний Союз) — розвоєви клясової свідомости, себ-то почуванню спільноти інтересів, яка повинна єднати всіх пролетарів проти всіх власників. Свідомість появиться лише там, де існує організація, що є вказаним в устрою суспільности як і в царині біології. Томуто той професійний союз стався власне тим, що було потрібно, аби перетворити давне розуміння соціалізму в правдивий соціалізм“. Той сили, кажуть сіндікалісти, не знав ще Маркс, а тому й не міг сам себе пізнати.

Пропонують вони у щоденній практиці гостру боротьбу кляс, яка має зродитися з клясової свідомости робітництва і до якої треба приміювати всякі засоби, як страйки, насильства і т. д. В цій боротьбі мусять відкидати всяку поміч буржуазійної кляси, всяку інтервенцію держави, реформу, якаби пропонувалась з гори і взагалі в основі цієї боротьби мусять бути здобуття всього, але „самим через себе“. Сіндікалісти висовують нову теорію катастрофи господарської, але не в розумінню промислових кріз, а загального страйку і вважають це найсильнішою зброєю, яка може бути в їх руках і проти якої всі їх противники є безсильними. Колиб це могло бути в життю здійснимим, колиб такий загальний страйк ніколи не наступив, то це все-таки матиме значіння, бо, як каже Сорель, воно сильно буде ділати на думку, як ідеал, як переказ, подібно, як тисячлітнє очікування пановання божого на світі ділало на перших християн. І взагалі, захоплюючись цим напрямом соціалізму, Сорель приходить до такого заключення, що „революційний сіндікалізм є в теперішній суспільности могутнім джерелом, що творить і приготовлює працю для майбутнього“.

Після закінчення розгляду головніщих соціалістичних теорій, кожного може зацікавити питання, чи мали вони яке практичне примінення, принаймні серед тих кляс, на захист котрих вони завше виступали. На це можна відповісти вповні позитивно. Звичайно соціалістичні теорії старих часів і середновіччя не можуть тут прийматися під увагу, бо це були, такби мовити, перші ластівки соціалістичного ідеалу, перші спроби, які змагались і то дуже схематично представити собі майбутню соціалістичну добу. Доперва на серію розроблено соціалістичний ідеал у великих Утопістів, тому й від них почалися ста-

рання о практичне примінення цього ідеалу. Перші спроби заведення колективів по програмі Утопістів, як відомо, не дали позитивних наслідків. Аж пізніше, після того, як до цих великих думок, в зв'язку з вимогами життя, були внесені корективи, то знаємо, що вони створили зразу величезну економічно-громадську інституцію, яку ми зараз називаємо кооперацією. І сьогодні всі вже погодились з думкою, що батьком всієї кооперації є Роберт Овен, як рівнож і Шарль Фур'є. Отже практичне примінення думок великих Утопістів вилилося в кооперацію, на яку багато сучасних соціалістів покладають великі надії.

Слідуючі стадії розвитку соціалістичної думки, а власне „державний“ і „науковий соціалізм“ поклали на твердих основах організацію робітничих мас. Тепер під прапором соціал-демократичної партії, яка переняла марксістську ідеологію, організовано майже все робітництво Німеччини, Росії й України, як рівнож маються їх організації і в інших країнах.

Революційний сіндікалізм знайшов собі твердий ґрунт серед робітничих мас Франції й Італії. У Франції він є репрезентований через „Загальну конференцію праці“.

Реформаторського сіндікалізму (неомарксізму) дотримуються могутні англійські „Тред-Уніони“, який навіть називають „Тред-Уніонізмом“.

Коли дві перші організації повстали і поширились лише завдяки тим соціалістичним напрямам, які зараз їх репрезентують, то дві останні перенялися зазначеними ідеями далеко пізніше, після їх повстання, а на початках організувались вони цілком самостійно, власне як Тред-Уніони так і Загальна Конференція праці.

Історична школа.

Історична школа повстала під впливом і наслідком двох головних напрямів в політичній економії, а саме класичної школи і соціалізму. Ці обі школи, на думку представників історичної школи, вдались в крайности. Коли класична школа, проповідуючи повну свободу індивідууму на полі його господарської діяльності, ставила в основу господарського поступу конкуренцію, що мало місце майже у всіх послідовників Сміта, а зокрема у фрітредерів і це причинилося до закріплення капіталістичного устрою, се-то до повстання нової господарсько-суспільної доби, — то соціалісти виступили проти цієї доби. Вони запропонували перебудувати, одні негаймо, другі згодом, сучасний устрій на инший, новий, соціалістичний, де панувала економічно-політична рівність. Системи класичної школи привели до поширення різниці між людьми, це є до повстання клас і пановання одної класи над другою; соціалісти старалися стерти цю різницю клас, та піднести низчі класи. Таким чином ці попередні школи представляли собою абсолютні системи, які й старалися проводити в життя. Як одні так і другі системи не могли задовольнити всю суспільність в цілому. А розвиток господарського життя з кожним часом вносив все нові зміни в його структуру, а тому дух часу вимагав певної ревізії та зміни економічної думки і вже в першій половині минулого віку помічається це, як в політичній економії так і серед инших наук. Вперше з новими думками на полі суспільних наук виступив відомий соціолог Огюст Конт, який накреслив головні напрями, по яким мали піти ці науки. Також не менше зробив впливу на це відомий теоретик права Савіні. Отже й під впливом всього цього повстав новий напрям в політичній економії, під назвою історичної школи.

Головними представниками цієї школи є відомі німецькі вчені: проф. Вільгельм Рошер, Бруно Гільдербранд і Карл Кніс.

В. Рошер вперше виступив на шлях історичного методу в політичній економії в 1843 р., в оголошеному ним курсі лекцій. Пізніше ці його нові думки появились

в багатьох працях, між якими головнісі в три томи: „Системи народного господарства“ (System der Volkswirtschaft), які вийшли: перший в 1854 р., другий 1866 р., а третій 1881 р. В першому томі викладені загальні основи політичної економії, в другому примінення її до сільського господарства, а в третьому до торгівлі і промисловости. Основна думка Рощера, зазначена в його головних принципах, як: 1) „Наша ціль змалювати те, що народи під економічним поглядом думали, хотіли і відчували, до чого стреміли і чому те досягнули. 2) Однак нарід, це не лише маса тепер живучих індивідуумів, і тому хто хоче студіювати політичну економію, не може вдоволитися обсервацією нинішних економічних відносин. 3) Трудність вибрати з великої маси явищ те, що істотне і правильне, заставляє нас порівнювати під економічним поглядом всі народи, які лише можна пізнати. Старинні народи, що вже вмерли, мають в собі те повчаюче, що їх розвиток лежить перед нами вкінчений. 4) історичний метод не буде легкодушно хвалити або ганити економічну інституцію, бо певне мало було інституцій позиточних або шкідливих для всіх народів. Пеленки дитини, кулі старця — були певне нестерпимі для мужчини. Задачою науки є радше прослідити, в який спосіб і чому став поступово розум нісенитницею, а добродійство нещастям“.

Бруно Гільдебранд виклав свої думки історичної методи в політичній економії в своїй праці „Політична економія сучасного і майбутнього“ (Nationaloekonomie der Gegenwart und Zukunft). Хоч Гільдебранд з наміченої великої праці дав нам лише один перший том її, але по цінности і розвиткові думок історичної методи він далеко випередив Рощера. Він в цій книжці подає глибоку критику всіх систем політичної економії до соціалістів включно і старався дати основу історичній методи і примінити цю науку в теорію законів економічного розвитку людства.

Карл Кніс написав в 1853 р. „Політичну економію зі становища історичної методи“ (Die politische Oekonomie vom Standpunkt der geschichtlichen Methode). Кніс в порівнанню з попередниками найбільше розвинув історичну методу. Він вважає, що розуміння політичної економії, як рівнож економічного устрою народів, може бути пізнано лише після студій історичного розвитку суспільства, бо є результатом їх історії. А без пізнання історичного розвитку людства не можна знати сучасного його господарського стану. Народне господарство знаходиться в процесі постійної зміни, а тому всі потреби людини також змінюються в залежности від часу. Кожний історичний устрій

господарства, як і сучасний, є лише переходовим ступнем в розвитку людства.

А коли взяти все це під увагу, то треба зміни в системі науки і її методі. Тому надалі економія не може задовольнятись абстрактними дедуктивними методами, а треба для її студій приміювати історично-статистичну методу, чи як її називають реалістичну, яка ґрунтується на приміненню до економічних досліджень індукції.

Ця німецька історична школа в особах Рошера, Гільдебранда і Кніса, давши перші початки нового напрямку в політичній економії, найшла собі послідовників майже у всіх народів зах. Європи.

Але пізніші німецькі вчені, прийнявши від своїх попередників, представників історичної методи, головні засади, почали далі йти в цьому напрямі. Вони в деяких частинах поробили доповнення і далеко більше розвинули їх думки. Вони дали історичній школі певний новий напрям, який називають соціально-етичною чи молодого історичною школою.

Молода історична школа повстає біля 1870 р. і головним представником її вважається видатний німецький економіст Шмолер. До цього напрямку зараховуються ще такі поважні економісти як Біхер, Зомбарт, Бретано, Ваґнер, Шефле та один з найвидатніших теоретиків Маршаль. Ці останні представники історичної школи довели до кінця думки початі їх попередниками. Вони ввели остаточно в науку політичної економії історичний момент, який був так потрібний для поширення знань цієї дисципліни. Рівнож видвинули вони в економічних дослідках значіння морально-етичного елемента, що досить детально розроблено Шмолером в його праці „Про деякі основні питання права і моральности“ (1875) та Шефле в „Суспільній системі людської господарки“ (1873) і інших працях.

Головною думкою морального напрямку представників цієї школи є те, що в практичній народній господарці виступають три організаційні принципи, які відповідають трьом ріжним системам а саме 1) приватній, 2) державній господарці та 3) ціли благодійній (карітативній). В першій системі панує приватний інтерес, в другій — загальний, а третій — добродійний. В першій системі приватний інтерес мусить ґраничуватись, не говорячи вже про державну інтервенцію, також при допомозі економічної моралі, але найбільшими є моральні впливи в останній, добродійній системі, яка не має на думці господарських вигід.

Рівнож зазначувався ними тісний зв'язок між економією і наукою права. Головно, що економічне становище

одиниці залежить від природних прав, а саме від одночасної правової системи, яка є рівнож продуктом історичного розвитку. Вони стоять рівнож за інтервенцію держави в справах насильств і обману і т. д.

Всі свої думки старалися представники нової історичної школи підготовлювати для практичного здійснення. Для цього більшість їх об'єдналася в Айзенбаху в 1872 р. в окреме наукове товариство, яке названо „Союзом соціальної політики“. Цей Союз щорічно збирається на зїзди, на яких виголошується різні доклади і потім вони видаються під назвою „Творів Союзу для соціальної науки“. Ціль і завдання Союзу, як і всієї нової історичної школи, Шмолер висловив в своїй знаменитій промові, виголошеній ним на відкритті Союзу в 1872 р. Для більш детального ознайомлення з цим напрямом економічно-політичної думки приводимо її в скороченому виді:

„При обговоренні нашого економічного стану, каже Шмолер, члени Союзу не відкидають блискучих і нечуваних успіхів нашого часу в техніці і продукції, в торгівлі і розвитковій зносин; але вони заявляють також отверто про глибокі громадські язви, про зростаюче нерівенство прибутків і майна, про недостаток солідарности серед промислового світу, про грубість в певній частині низших клас. Головну причину всього того бачуть вони в тій обставині, що за останні часи при всіх успіхах поділу праці при всіх нововведеннях продукції, при договорах між капіталом і працею, рівно, як при законодавчих реформах по тим предметам, — завше питали лише про те, чи піднімається при них в даний момент продукція і зовсім не ставили другого, не менше важного питання: який вплив вони матимуть на людей? Чи доставлять ці нові організації вистарчаючу підтримку для утворення моральних факторів, без яких загал не може існувати? Чи виховують вони в достаточній мірі молоді елементи, чи впливають вони і серед дорослих на пильність, ощадність, чесність, родинне життя? Вони переконані в тім, що неувага в звязку між формами організації народного господарства і загальним моральним станом нації, є коренем зла і що реформи повинні виходити з признання цієї звязи.

„Їх думки про робітниче питання узаasadнюються на тих же поглядах. Вони признають, що робітники тепер трохи краще вдягаються і живляться; що, може бути, тепер не в стільких тисячах гинуть поволі голодною смертю, як в минулих століттях; але для них це не велика втіха. Вони питають першзавсе: чи вказують умови, в яких тепер живе більшість робітників, який будь моральний і економічний поступ? — і примушені відповісти на це

негативно, в крайньому разі для більшості сучасних робітників. Замість того, вони бачуть, що поступово створюється все більше і більше різкий контраст робітників з маючими і освіченими клясами; що утворилась страшна прірва між світоглядом, освітою, поглядами й ідеалами маючих і немаючих клясів, — і ця прірва фільш небезпечна чим економічна. Вони споминають з історії, що вся вища культура Греків, Римлян і ин. народів загинула від такихже протилежностей в соціяльній боротьбі наслідком неспосібности найти примирення між вищими і нищими клясами. Хоч в віддаленню вони предбачають таку же небезпеку і для нашої культури, коли не вдасться настілько підняти, освітити і примирити низчі кляси на ґрунті нашого правового рівенства, загальної школи, військової повинности, а також і для дальших реформ, стоячих на черзі а прямуючих до того, щоби ці кляси злились в гармонії і мирі з організмом загалу і держави.

„Наш громадський ідеал не є вирівнування в соціяльному розумінню; ми вважаємо таку суспільність за найнормальнішу і найздоровішу, яка представляє собою драбину різних істот, але з легкими переходами від одного ступня до другого. Між тим, нашіі теперішнійі суспільности загрожує чим раз більша небезпека статись подібною до драбини, в якій зверху і з низу багато щаблів, а середні щаблі прогресивно щезають.

„Невдоволені істнуючими соціяльними відношеннями, переняті свідомістю необхідности реформи, ми виступаємо за справедливе, твердо проведене фабричне законодавство; ми вимагаємо, щоби свобода праці була дійсною свободою, а не вела, як тепер, до експльоатації робітників, ми вимагаємо дійсної, а не формальної свободи робітників при заключенню найомного договору; ми вимагаємо, щоби свобода промисловости всюда контролювалась шляхом гласности, і щоби там, де в останній відчувається брак, держава переводила розсліди і оголошувала результати тих розслідів. З'огляду на це, ми вимагаємо утворення фабричної інспекції, контрольних установ над банками і асекураційними товариствами, комісій для дослідження соціяльного питання. Ми не бажаємо, щоби держава давала низчим клясам гроші для сумнівних експеріментів, але вимагаємо, щоби вона инакше, чим до сього часу дбала про їх освіту і виховання; щоби вона звертала увагу на те, чи не живе робітнича кляса в таких умовах праці і мешканнях, які ведуть ще до більшого пониження її фізичного, інтелектуального і морального стану.

„Ми вимагаємо від держави, як і від всього суспільства і від кожної людини, бажуючої працювати над зада-

чами епохи, щоби вони керувались високим ідеалом. І цей ідеал не може і не повинен бути ніякий инший, лише такий, щоби чимраз більшу частину нашого народу зробити учасником вищих благ культури, освіти і добробуту. Така повинна бути велика задача нашого розвитку, яка являється зразом вищою ціллю історії людства“.

Впливи історичної школи.

Найбільший вплив мала історична школа в Англії, де нові ідеї німецьких економістів дуже скоро були переняті. Головними представниками цієї школи в Англії були: Лєслі, Беджгот, Джівонс і Ар. Тойнбі.

Першим з англійських економістів виступив Лєслі з сильною критикою проти апіорної і чисто дедуктивної методи класичної школи. Він доказує безосновність і неозначеність принципів, до яких класична школа хотіла завести всі економічні явища. Стоючи за історичну методи, він це пояснює тим, що „ціла господарка кожної нації, це результат довголітнього розвитку, який виявляє і постійність і зміни і дається пізнати з економічного боку лише з особливої точки погляду. А законів, що їхнім результатом являється господарка, треба шукати в історії і в загальних законах суспільности та суспільного розвитку“. Він проти ставить методи індукційну методи дедукційній, вважає колючою звязь політичної економії з иншими суспільними науками і т. д. Словом є цілковитим прихильником історичної школи.

Беджгот теж виступав з критикою методи класичної школи. Після пізнання методи історичної школи, він відносився до неї „не ворожо, але радше дуже симпатично“. „Коли її правдиво зрозуміти“, каже він, „то не є вона суперницею для так само правдиво понятої абстрактної методи“. Отже вважає, що обидві ці методи, — класичної і історичної школи, можуть бути примінені на зовсім різних полях. Коли для „абстрактної“ методи каже він, є полем новочасне і високорозвинене економічне життя, то для історичної липаються економічні явища всієї людської минувшини і всієї решти людської теперішности. Особисто він працював над історичними досліддами про введення грошей та про творення капіталів в минулі часи.

Джівонс вважається одним з видатних англійських теоретиків в економії, бо дав цілий ряд оригінальних теорій. Він відомий своєю теорією про промислові кризи, які пояснював в звязи з періодом сонічних плям, потім дав розвідку про гроші і грошовити обіг, про робочі класи та про працю, торгівлю й и. Розуміючи вагу і потребу істо-

ричного досліду на полі політичної економії він все таки не перенявся цілковито значінням історичної методи і думав, що вона має лише справджувати і поясняти фактами певні абстрактні теорії. Одначе стоючи на становиску реформи політичної економії, він вважає, що де-який час ці обидві методи стоять побіч себе, але історична мусить за-панувати.

Ар. То й нбі є автором кількох економічних розвідок. Він відноситься критично до методи Рікарда і навіть в одному місці називає її „духовим обманом“. Одначе пізніше справив свої погляди і голосив, що для економічних дослідів потрібна є дедукційна метода, завважаючи, що в майбутньому має взяти верх метода історична, яку він досить гарно розумів.

У Франції історична школа не зробила великого впливу не дивлячись на те, що філософічну підставу для неї дав, як вже поперед було зазначено, француз. Це пояснюється почасти урядовим впливом у Франції на високе шкільництво та відомим антагонізмом між цими двома націями. Але не дивлячись на те, все-таки сильний дух історичної школи мусів так чи инакше вплинути на передових представників науки в цьому краю. І ми бачимо, що Французи починають працювати на полі історії політичної економії і випускають цілий ряд цінних праць в цій галузі економічного знання. Між иншими Еміль Лявелей написав цінну розвідку „Про власність та її первісні форми“, видану в 1874 році. Вже в цій книжці він завважає, що потрібно розбирати кожний ступінь економічного життя з точки погляду історичної минувшини, яка стоїть в гармонії з сучасним соціально-економічним станом і криє в собі зерна для майбутнього. В цьому дусі й написана ще його праця „Природні закони і ціль політичної економії (1883). Словом він зробив у Франції багато для звернення уваги на загальні принципи історичної школи.

І не дивлячись на цілий ряд дрібніших праць, випущених французами на цьому полі, в останні часи ми одержали одну з найкращих праць в економічній літературі по історії політичної економії, а саме „Історію економічних доктрин“, написану відомим французьким економістом Шарльом Жидом разом з Ш. Рістом. Ця праця охоплює історію економічних думок від фізіократів аж до найновіших часів. Всі видатні письменники за цей період тут широко і вичерпуючо представлені та об'єктивно схарактеризовані. Вона, не дивлячись на короткий час свого існування, вже зістала перекладена на інші європейські мови.

Психологічна школа.

Психологічна, чи як її ще називають австрійська школа, належить до найновіших шкіл політичної економії. Ця школа на протязі короткого часу придбала собі численних заступників майже у всіх країнах цивілізованого світу. Але найбільше розроблено її австрійськими економістами, від чого вона й одержала свою назву. Що правда, багато працювали над розробленням її й американські економісти, де в останні часи вона має найбільше своїх прихильників. Серед австрійських економістів найголовнішими репрезентантами її є: Карл Менгер, Бем-Баверк і Візер, а серед американських: Клярк, Паттен і Фішер.

Головною теорією цієї школи є теорія вартости, яку представники її називають теорією граничної ужитковости. Коли попередні економісти, як Рікардо і Карло Маркс, виходили для пояснення своєї трудової теорії з об'єктивних умов продукції, (тому напр. цю теорію називають об'єктивною теорією вартости), то представники австрійської школи виходять при поясненню теорії вартости з особистості психології людини, а тому й вона ще має назву суб'єктивної теорії. Представники психологічної школи виходять з тої засади, що кожний предмет, який має обмінну вартість чи просто вартість, мусить одночасно мати споживну вартість, або ужитковість, а іменно мусить задоволювати потреби людини. А тому вартість того чи іншого предмету буде залежати від оцінки його людиною, оскільки він буде задовольняти її потреби.

Найбільше ясне обгрунтування теорії граничної ужитковости дав К. Менгер в своїй книжці: „Grundsätze der Volkswirtschaftlehre“ (Основи науки про народне господарство), виданій в 1871 році. Для доказу своєї теорії Менгер бере приклад ізольованого господарства поселенця на скалитому острові. Представимо собі, каже він, що у цього поселенця є лише одно джерело гідної до пиття води. Потреба в воді у нього є така: 1 відро (коновка) йому потрібне для власного ужитку, 19 відер для домашніх звірят, 40 для підтримання чистоти свого тіла та гігієни домашньої обстановки, та ще 40 відер для менше необхідних потреб, як поливання рослин в саду та годівлі

звірят, які служать йому для забави. Отже разом вся потреба його в воді виносить 100 відер. Але джерело дає більше води, скажемо, 1.000 бочок. Тоді вся ця вода, яка є поверх 100 відер, не може бути ним використана на яку-будь ціль і буде даремно впливати до моря. Отже, коли це джерело буде давати щоденно не 100 відер, а 1.000 бочок води, то ясно, що цей поселенець не буде придавати жадної вартости всій тій кількості води, яка буде в його розпорядженню.

Колиж трапиться геологічний переворот і джерело зменшить свою кількість води з 1.000 бочок до 90 відер, а в поселенця залишиться все таж потреба в 100 відрах води, то цих 90 відер, які він буде одержувати від джерела, вже будуть мати те значіння, які ми називаємо вартістю. Дальше він ставить запитання, — якаж потреба зістане незадовольненою при зменшенню води до 80 відер? І відповідає: — очевидно, що та, яка має для поселенця найменше значіння, а іменно потреба в утриманні безкористних звірят. Отже значінням цієї найменше важної потреби, з тих, які ще можуть бути задовольнені цим запасом води й определюється для поселенця вартість всієї тої води, яка знаходиться в його розпорядженню, або вартість кожного відра води, яка в нього мається залежатиме від степені її граничної ужитковости. Колиж вода в джерелі буде зменшуватись до того стану, що даватиме денно лише 40 відер, то тоді залишаться незадовольненими не тільки самі незначні потреби, але й більше важні і необхідні. Тоді у відносній степені підніматиметься вартість кожного відра води. Приведені умови, каже Менгер, які мали місце в ізольованному господарстві поселенця, не траять свої сили в приміненню і до складного організму цілої суспільности.

Для того, щоби определити вартість, каже Менгер, необхідно встановити класифікацію ріжних наших потреб, а потім в границях кожної з них зазначити послідовні ступні. Представимо собі, що маємо 10 предметів, які задовольняють загально ріжних наших 10 потреб. Розкладемо їх по порядку — по степені важности кожного з них для нас, то одержимо певну таблицю.

В цій таблиці римські числа означають римським числом категорії потреб кожного предмету, а арабські степені кожної потреби. Так коли напр. ми означимо під ч. I. потребу в живленні то під II — потребу в одягові, а під III — в мешканні, IV — в підтриманні чистоти, V — в куренні тютюну і т. д. Значіння кожної з цих потреб при незадовольненню їх буде не однакоє. Коли вищу степеня.

першої потреби ми зазначимо числом 10, то для другої змушені будемо взяти 9, для третьої — 8, четвертої — 7 і т. д.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
8	7	6	5	4	3	2	1	0	
7	6	5	4	3	2	1	0		
6	5	4	3	2	1	0			
5	4	3	2	1	0				
4	3	2	1	0					
3	2	1	0						
2	1	0							
1	0								
0									

Розглядаючи ряд чисел, який характеризує ступні значіння першої потреби, знайдемо, що під числом 10 зазначена потреба в підтриманні життя. Але людина не обмежується зазначеним мінімумом, вона вносить до їди такі елементи, які не становлять конечности, як вимоги більшої гігієни, що можна зазначити числом 9. Потім до їди можуть входити предмети розкоші, як овочі, вино і т. д. Значіння цих предметів може бути зазначено відповідно меншими числами від 8 до 1. Таким чином різні ступні однієї потреби означаються поступовим зменшенням чисел в рядкові аж до 0. Нуль показує, що всі потреби з означеної категорії є задоволені. Теж саме має бути віднесено до другої, третьої й інших категорій, з тою лише різницею, що всі послідуючі категорії мають починатися з меншого числа, відповідно до їх меншого, порівнюючи, значіння їх по відношенню до попередних. Пояснює Менгер, цю таблицю так: „Коли ми порівняємо дві різні категорії потреб, припустимо, потребу живлення з потребою в тютюні (на таблиці I. і V.), то знайдемо, що в певні моменти, коли не задовольнена потреба в підтриманні життя, і далі до числа 6, потреба в живленні перевищує потребу в тютюні, а за цією же границею потреба в тютюні починає брати гору над потребою в живленні“ *). Отже поведена таблиця й пояснює ту різноманітність оцінювання предметів, яка появляється на ринкові при обміні... Коли дві сторони сходяться на ринкові обмінюватись своїми товарами, то ними береться під увагу те значіння, яке та чи інша річ матиме при задоволенні різного роду і різ-

*) По В. Желъзанову. Очерки политической экономии. ст. 307.

них степенів людських потреб. Вони, маючи певний запас предметів, будуть оцінювати їх відповідно до того останнього ступня потреб, які можна буде заспокоїти цим запасом. Отже, ужитковість того предмету, який при певнім запасі задовольняє цю останню ступінь, Менгер називає „граничною ужитковістю“*). Такими чином вартість предмету залежить від його граничної ужитковости. Тому предмети мають для нас меншу вартість, чим більший є їх запас і навпаки. Або вартість предмету залежить від відношення між попитом і пропозицією, себ то між тими потребами, які існують, та тим запасом предметів, якими ці потреби можна заспокоїти. Бо коли на ринку збільшується пропозиція предмету, то одночасно зменшується його вартість і тим дістається можливість заспокоювати і менше важні наші потреби.

Бем-Баверк і Візер доповнили далі теорію Менгера. Останній, обробивши досить ясно теорію граничної ужитковости взагалі, цілком пропустив вплив її та значіння в продукції. Вартість тих річей, які служать для продукції, зазначають Бем Баверк і Візер, має визначуватись не граничною ужитковістю їх самих, а ціною предметів споживання, які при їх помочи випродуковуються. Так наприклад вартість якої-будь фабрики буде залежати не від видатків на її будову, а від тих річей, які вона виробляє, як різні машини то-що. Представники психологічної школи з рішучістю відкидають означення вартости предмету від скількості праці, витраченої на його продукцію, як це мало місце у Рікарда і К. Маркса.

Математична школа.

Математична школа, як і психологічна має своїх заступників майже у всіх країнах цивілізованого світу і зачислюється до найновіших економічних шкіл. Де які економісти, які є представниками психологічної школи, рівночасно є її представниками математичної, себто признаючи теорію граничної ужитковости, вони примінюють до господарських явищ математичну методу. Головними представниками цієї школи є Госсен, Джевонс і Вальрас.

Центральним пунктом математичної школи є обмін, біля якого в них крутиться вся політична економія. Але

*) В українській термінології ще прийнято „ужитковість“ зазначати, як „пожиточність“ напр. „гранична пожиточність“, а в інших славянських мовах вона зазначається, як „предельная полезность“ „użyteczność graniczna“, „użytk. krajcowa“ і т. д.

під цим не потрібно розуміти, що математична школа не признає таких головних розділів політичної економії, як продукція, розділ і споживання. Ні. Вона тільки їх инакше толкує і вважає, що всі вони є процесом, який входить в круг теорії обміну. А виразом теорії обміну є ціна. Так напр. вони питають, що є робітнича плата, зиск, рента і взагалі прибуток? Все це є не що инше, як „ціна певних послуг“. Бо коли ми розглянемо галузь продукції, то вона є не що инше, як виміна певної кількості сирівців і праці на певну кількість предметів, які надаються дожитку. Потрібно віддати одні річі (сирівці), щоби одержати на них инші (обув, вбраня і т. д.). Вони кажуть, що всю природу можна порівняти до купця, який відпускає свої продукти взамін за нашу працю. Теж саме з капіталами, які є виміною дїбр сучасних на добра прийдешні.

Навіть споживання є певним виразом обміну, бо знаємо границі наших прибутків, а тому коли стараємося придбати якийсь предмет, то знаємо, що другого предмету мусимо зречися. Бо напр. коли ми зрікаємось куплення білету до театру для того, щоби натомість придбати книжку, то обмінюємо одну приємність на другу і тому ця виміна „підлягає тим самим правам як і инша виміна“. Або оплата податків теж є не що инше як виміна частини свого добра за одержання забезпечення цілого свого майна і т. д. Всі ці наведені приклади, кажуть представники математичної школи, можуть бути застосовані до всіх чинників ділаючих на полі народнього господарства, бо взагалі між всіма явищами можна здибати залежність одного від другого. Задачею же економіста є, щоби всі ці залежності явищ одного від другого відкрити і виразити в математичних формулах, бо вони єдині на то надаються.

Залежність попиту від ціни вони доказують прикладами і кажуть, що це може бути зазначено математичними формулами. Так напр. вони кажуть, коли робітнича плата підноситься, то ясно, що зиск на капітал мусить зменшуватись і т. д., властиво маємо дві величини, з яких одна є завше функцією другої. Коли ми напр. означимо попит через „P“, а ціну через „C“, то вийде що $p = f(c)$ отже попит є функцією ціни і т. д. Словом всі економічні явища можна привести до математичних формул.

Анархізм.

Думки анархістичного ідеалу, як слушно зауважує Ф. Адлер, можна здибати у всіх періодах а навіть у грецьких філософів. Весь час велася боротьба двох світоглядів за реальне існування індивідуума, себто за признання його самостійного значіння, як значіння окремої особи з одної сторони, а реальне існування роду з другої — species чи genus. Коли в кінці XVIII і на початку XIX віку прийшли на чергу дня питання про розв'язання суспільних антагонізмів, то рівночасно повстало питання про становиско індивідуума — одиниці в суспільному устрою і від того часу аж до сьогодні бачимо, як в економії, так і в соціології два напрями: одні більше заступають права одиниці а другі — права суспільности. Крайні оборонці прав одиниці в суспільности називаються анархістами, Вони так далеко йдуть в обороні одиниці, що аж заперечують суспільности всяке право до панування над одиницею, тим самим, цілковито заперечують потребу держави.

Представників анархістичного ідеалу можна розділити на дві течії: на індивідуалістичний і комуністичний анархізм. Представники індивідуалістичного анархізму цілком заперечують всякі, якіб не були, права суспільности по відношенню до одиниці і є проти всякої суспільної організації. Вони є за тим, щоби кожда одиниця жила після своєї сили, як сама забажає, без огляду на когось иншого. Найвидатнішим представником цього напрямку є Макс Штінер, який теоритично найбільше освітив цю думку.

Представники-ж комуністичного анархізму вважають, що індивідуум може існувати в звязи з иншими індивідуумами і займаються обороною права одиниці в цій звязи. До цієї течії можна зачислити: Прудона, Вакуніна, Кропоткіна, Реклі та инших.

Батьком анархістичного ідеалу вважається англійський письменник У і л ь я м Г о д в і н. В своїй книжці „Про справедливість в політиці і її впливи на громадську мораль“ в 1793 році, він дав основу для сучасного анархізму. Ця книжка зробила велике вражіння на сучасників, бо він перший вказав на ті нещастя, які тоді панували серед су-

спільності. Він завважував, що існуючого багатства є більше, чим вистарчаюче для всіх, але воно є нерівномірно розподілене, в одного є його забагато, а в другого нічого. Вся причина такої біди заключається в сучасному устрою, в його неудоконалености. По перше він виступає противником держави, як інституції насильства, яка причинюється до відібрання у людей свободи і сіє між ними антагонізм. Отже тому держава мусить бути знесена, а натомість мусять взятися до господарської діяльності окремо поодинокі особи чи свобідно обєднуючісї групи людей, але для споживання мусить бути захована цілковита індивідуальна свобода. Годвін є ворогом примусового рівенства, як це має місце в комуністичних общинах Овена чи комуністичній державі Кабе. В цих комуністичних організаціях немає приватної власности, а існує громадська чи державна власність, яка уявляє собою щось ціле.

Анархістичний устрій, каже Годвін, пориває зі всякою державною, громадською і навіть приватною власністю. Кождий продукує, що захоче і рівнож може захоплювати у другого для своїх потреб, що забажає, себ-то кождий може взяти в своє користування продукт чужої праці і навпаки. Але не треба думати, що ця свобода заволодіння чужими предметами буде приводити до загальної боротьби, бо це має переводитись добровільно з боку сторін. В добі анархістичної господарки Годвін припускає з одної сторони високий розвій техніки продукції, як зазначував Фур'є, що людина завше зможе витворювати своїми власними силами кождий предмет і в якій схоче кількості, а з другої сторони людина цього періоду є повна доброзичливости до всіх окружаючих і полишена всякого егоїзму. Тому висока продукційність праці дає можливість окремій особі обходитись без помочі других, а відсутність господарського егоїзму приводить до того, що всі охотно діляться своїми продуктами, як члени одної родини. Як видно, Годвін виступає з одної сторони як крайній індивідуаліст, але й одночасно не відкидає можливости обєднання індивідуумів в окремі групи. Тому то й трудно зачислити його до якої з зазначених груп. Він, як перший анархіст, займає між ними окреме становище.

Французький письменник Прудон зачислюється до видатних теоретиків комуністичного анархізму і дав вже більше закінчений і яскравий образ анархістичного ідеалу. І навіть де-які економісти називають його батьком анархізму. Прудон виводив свої теорії незалежно від Годвіна, бо, як завважують, що не був обзнайомлений з поглядами останнього. Але в де-яких точках він цілком сходиться зі своїм попередником.

Першою працею, яка зробила Прудонові популярність, головно серед французького громадянства, це „*Qu est-ce que le propriété?*“ (Що таке власність?) вид. в 1840 році. Поставивши таке запитання в оглаві цієї книжки, він зараз же на першій її сторінці дає відповідь: „власність — це крадіж“, і весь зміст цієї книжки переповнений доказами цього терміну. Він, як і попередні соціялісти, доказує, що продукційною є лише праця, що капітали чи земля без праці не є продукційними. Між иншим він завважує, що „власник, який домагається винагороди, як заплати за право користання з належного йому знаряддя праці, себ-то з витворчої сили землі, виходить з цілком фальшивого założення, а іменно з припущення, що капітали можуть щось витворювати через себе — та каже платити собі за той видуманий витвір, дослівно, отримує щось за ніщо.“ Отже в цьому і полягає крадіж, бо власність це є „право свобідного користування і розпорядження чужим добром, оводчачи чужого промислу та праці“.

Критикуючи так сильно право власности і вважаючи її основою всього зла суспільности, Прудон шукає виходу з цього становиска. Він не погоджується з проєктами соціялістів і комуністів, які, як він каже, трактують суспільність як якусь машину, що мов вистарчить видумати якусь „штуку“ і вже після цього пускати всю суспільність в рух, як якийсь механізм. Ні, суспільність складається з мислячих індівідуумів, з яких кождий має свої бажання і стремить до абсолютної свободи. Тому поперше мусить бути забезпечена повна свобода кождій одиниці, але цього не дають ні соціялізм, ні комунізм. Прудон вимагає повної свободи у всіх галузях громадського життя і незалежности від якоїб то не було, примусової власти.

Передовсім, каже він, свободу відбирає людині держава, як примусова інституція. Тому він є проти всякої держави, як інституції насильства. Він каже, що всяка держава, який би не був її внутрішній устрій, чп то буде єдинолична власть, чи власть більшости чи меншости її членів, однаково являється вона інституцією насильства. Колиб була з'організована сама найбільше демократична держава, де влада належалаб дуже великій більшости, то і цієї навіть великій більшости мусілаб коритись хочби дуже маленька меншість, отже і це також булоб таке та-кимже насильством і деспотизмом, як і меншости над більшістю. Свобода людини протестує проти всякого насильства, звідки воно не походило чи від більшости чи меншости, а тому людина не задовольниться до того часу, поки вона не звільниться від цього насильства.

Отже на думку Прудона держава мусить впасти, а на- томість має прийти повна свобода людности на полі їх го- сподарської діяльности. Вся потрібна для людности робота може свобідно виконуватись окремими особами чи їх гру- пами, при чому звязком між окремими продуцентами ма- лаб стати мінова інституція „Народній Банк“, Кождий продуцент чи їх група, малаб доставляти до цього банку вироблені ними продукти і в обмін вони одержувалиб бан- кові білети. На ці білети можна придбати собі в цьомуж банкові інші предмети. Таким чином може бути з'органі- зований безпосередній обмін всіх продуктів, що виробля- ються в межах певної території. Банк також переводить ор- ганізацію безпроцентового кредиту, дякуючи якому кождий бажачий може одержувати для себе різні матеріали і знаряддя. Але „Народній банк“ не накидає жадного при- мусу на організацію громадської праці, вона залишається цілком вільною і в той же час окремі роди цієї праці вза- їмно годяться. Отже, таким чином може повстати, на думку Прудона, анархістичне господарство.

Німецький письменник Макс Штінер є представ- ником крайнього індивідуалістичного анархізму. В своїй книжці „Der Einzige und sein Eigentum“ (Одинокий і його власність), вид. в 1845 році, він виступив в крайній обо- роні індивідуума. Штінер вважає гасла: суспільність, людськість, правда, добро — перестарілою абстракцією, що все це є фетішом, який люде самі собі видумали; є вони так нереальними, як божество Олімпу. Єдиною дійсністю є наше я, каже він, бо жадної иншої дійсности не знаємо. Кож- дий індивідуум уявляє з себе незалежну і відрубну силу, а єдиним правом, яким він повинен керуватись, це його власний інтерес. Границі розвою індивідуума, означаються границями його інтересів і сили. Кожда людина повинна собі сказати: „хочу бути всім, чим лише можу бути і мати все, що лише можу мати. Кождий інтерес є правним.... під умовою, щоби мати досить сили. „Тигр нападає на мене і має слухність, а я відпираючи його нападць, маю рівнож слухність“. Хто має силу, той має право; хто не- має сили — немає й права“. Колиж ставиться на перше місце своє я, яке й є дійсністю, то повинні відійти на задній план такі поняття, як: суспільність, нарід, родина, бо все це є недійсне. Вони остільки набирають авторітету, о скільки „я“ їм його признаю. З хвилию, коли я перестаю їх при- знавати, то вони втрачють своє значіння, а на це я маю право. „Маю право, каже Штінер, поконувати Зевеса, Єгову; Бога і т. д., коли тільки можу це вчинити. Маю право замордувати, коли тільки не забороню сам собі того, або сам не лякаюся мордерства. Я то постановляю в своїйому

праві, Поза мною того права взагалі немає. Можливо, що це не подобається комусь іншому. Є це їх справа, а не моя — можуть вони боронитись“.*)

Злидарям і робітникам, які скаржуться на свою убогість та визиск, він пропонує самочинно встановлювати свої права і брати самовільно те, що їм потрібно. „Щоби знищити нужду, каже він, не чекай, коли добродійні уряди тобі щось подарують, але хапай і бери собі все, що лише тобі є потрібним“. Анархістичний устрій Штінер уявляє собі, як „зв'язок егоїстів“, себ-то зв'язок людей свідомих свого егоїзму. Коли тепер одиниця є знаряддям суспільності, то в цьому устрою має бути якраз навпаки. Людина в цьому устрою скаже другій: „не хочу нічого в тобі признавати і нічого в тобі шанувати, хочу послуговуватись тобою“. Це може викликати війну всіх проти всіх, але Штінер нічого собі з того не робить, а доказує, що це буде найбільшою свободою одиниці а тому досягненням її ідеалу.

Видатні московські письменники Бакунін і Кропоткін є послідовниками Прудона і представниками комуністичного анархізму..

Тоді як Бакунін є учнем Прудона то Кропоткін Бакуніна. Бакунін ще з перших часів своєї еміграції познайомився з Прудоном і зразу же піддав під його впливи. Як завважують, у Бакуніна на початках проходили цілі ночі за спором з Прудоном, аж поки вони цілком не погодилися в поглядах. А пізніше великий учень перевищує свого учителя і дає нам цілком скристалізовані засади анархістичного ідеалу. Різниця між поглядами Штінера і Бакуніна є та, що останій є проти пересадного егоїзму та признає звязки людей. Бакунін завважуючи, що „свобода є найвищою ціллю всього людського розвою“, одночасно вимагає цієї свободи не лише для себе самого, але й для всіх. У всіх його численних працях, які вийшли на французькій мові в 5 томах під назвою „Oeuvres de Baccoupine“ проводиться думка передовсім „пошановання людини“, себ-то „визнання людськості, прав людини і людської гідності в кожній людині, незалежно від її раси, кольору шкіри, ступня розвою його інтелігенції і навіть моральності.“ Далі Бакунін каже, що „правдиво свободною стає людина лише через свободу других. Свобода не є принайменше вислідом відокремлення, але вислідом взаємних відносин, не вилучення, але протинно, звязку, тому що свобода кожної одиниці не є нічим іншим, як тільки поглибленням її людськості, або її людських прав в свідомості всіх вільних людей, її братів, її рівних“. Ставлячи так ви-

*) Цитовано за Ш. Жидом.

соко свободу одиниці і захищаючи її зі всією силою свого великого талану, Бакунін одночасно ненавидить всяку владу, яка порушує свободу цієї одиниці. Бо вона причинюється до „визиску людини людиною“, понижує його людське я та взагалі гнобить людину. Заперечуючи державу, як інституцію насильства, він каже, що вона є „великим цвинтарем, на якому жертвуються, вмирають і є похоронені всі прояви життя індивідуума, та є яскравим запереченням людськості“. Держава причинюється до гарантії легального визиску слабших сильнішими і т. д.

Отже після такої сильної критики державного устрою цікавим є, як представляє собі цей видатний письменник майбутнє життя людства? Він в цьому відношенню розходиться зі всіма попередними анархістами і, будучи перенятий ідеями наукового соціалізму, стоїть за колективи. Всі засоби продукції, як земля і різні промислові заклади, каже він, мають перейти до суспільности. Користуватися цими засобами продукції можуть лише працюючі, які мають бути об'єднані в окремі рільничі та промислові колективи. Кождий член такого колективу одержує винагороду в залежності від його праці в ньому. А колективи ці мають уявляти з себе цілком вільні об'єднання окремих і абсолютно свободних індивідуумів.

Бакунін, крім написання цілого ряду поважних праць, в яких було обгрунтовано теоретичні засади комуністичного анархізму, брав ще діяльну участь в організації європейського пролетаріату. При його безпосередній участі враз з К. Марксом був вперше з'організований весь європейський пролетаріат в одну організацію, яку названо „Інтернаціоналом“. Однак скоро ці два видатні провідники пролетаріату розійшлися в своїх поглядах. Бакунін був незадоволений централістичною політикою, яку вела Головна Рада інтернаціоналу і почав вести проти неї агітацію, за що під впливом Маркса був виключений з цього інтернаціоналу. Але й сам інтернаціонал після цього починав падати і скоро припинив всяку свою діяльність. Бакунін же зі своїми прихильниками заклав окрему організацію. І від цього часу почався великий розлам між марксизмом і анархізмом.

Бакунін був приятелем видатного українського ідеолога соціалізму М. Драгоманова. Останній написав про Бакуніна ширшу біографію, як рівнож що до де-яких своїх поглядів був під впливом цього видатного анархіста. Умер Бакунін в 1876 році в Берліні.

Кропоткін писав свої твори під впливом ідей Бакуніна, але був більшим комуністом чим його учитель. Так напр. він не погоджується з думкою, що потрібно виділяти продукцію від споживання, а вважає, що все, як продукція, так і споживання малоб належати до загалу працюючих, що він досить яскраво доказує в своїй праці „Добування хліба“.

До видатніших теоретиків анархістичного ідеалу зараховують ще таких письменників, як Реклі, Граве, Мелянхо, Фор і Макай.

Україна.

Ще в кінці минулого століття серед Українців по-явився цілий ряд економістів, які своєю діяльністю на цьому полі посунули далеко наперед економічні теорії і внесли новий напрям в деяких її галузях. Що правда, майже всім їм приходилось друкувати свої праці, завдяки відомому режимові б. російської імперії, лише на державній московській мові. Але як лише повстала революція 1917 р. і український народ виборов собі своє власне державне життя, то пороскидані наші вчені почали повертати домів і від цього часу у нас вже починають випускатись наукові праці на українській мові. Такі несприятливі умови для наукової праці були головно на Великій Україні; за те Галицька Україна знаходилась вже трохи в кращих умовах, бо тут крім низчого і середнього шкільництва, було австрійським урядом засновано утравістичний українсько-польський університет у Львові. Ці більш сприятливі умови для наукової праці на Галицькій Україні причинилися до того, що вона довгий час аж до революції була П'ємонт-ом України.

Одно з перших місць серед українських економістів, як рівнож і економістів Європи, займає член і організатор Української Академії наук, професор Михайло Туган Барановський; потім члени Укр. Академії наук: проф. В. Косинський, проф. К. Воблий, проф. Орженцький і проф. Ф. Щербина, а врешті проф. Михайло Грушевський як історик, а потім професори економісти: Сергій Остапенко, Ол. Мицюк, К. Мацівич, С. Веселовський, В. Тимошенко і А. Снявський.

Мих. Туган-Барановський народився в 1865 році і походить з Полтавщини. Свої університетські студії проходив в Харківському Університеті, де в 1888 році скінчив правничий і природничий факультети. Ще будучи на шкільній лаві, він вже пильно займається економічними науками. Зараз же після скінчення університету він починає випускати цілий ряд своїх поважних наукових праць. За свою працю „Промислові кризи“ він одержує титул магістра, а за працю „Руська фабрика в минулому і сучасному“, доктора політичної економії. Після магістерського ступня його запрошують до читання лекцій на Пе-

троградському Університеті по кафедрі політичної економії. Але консервативна професура того Університету, як рівнож і Міністерство освіти швидко усунули його з цієї посади за його „вольнодумність“. Після цього його запрошують викладати лекції по політичній економії на економічному факультеті Петроградської Політехніки та Комерційного Інституту, як рівнож дістає ще кафедру кооперації в Московському Вільному Університеті ім. Шанявського, де працює аж до В. Революції.

Після революції 1917 року Туган Барановський переїзжав на Україну до Києва, де енергійно заходиться біля організації українського вищого шкільництва та кооперації. Завдяки його неустанній роботі на кооперативному полі, Україна покривається густою сіткою кооперативів, а в самому Києві повстають великі Всеукраїнські Кооперативні об'єднання — Союзи. Водному з цих Союзів, який об'єднував всі галузі Української Кооперації, а саме в Українському Центральному Кооперативному Комітеті (Коопероцентрі) він був головою Надзірної Ради, як рівнож був начальним редактором найбільшого часопису „Українська Кооперація“. Все це давало йому змогу безпосередньо керувати всією Українською Кооперацією.

В кінці 1917 року М. Туган-Барановський обнімає посаду генерального секретаря (міністра) фінансів Української Народньої Республіки в кабінеті В. Винниченка і завдяки йому українська фінансова господарка на перших порах стає на певний і вірний шлях.

Не лише на полі кооперації положив великі заслуги М. Туган-Барановський, але і на полі організації вищого шкільництва. Як лише приїхав він до Києва, то негайно почав приймати заходи по організації українських економістів, що дуже скоро вдалося йому досягти. Вже під кінець 1917 року повстає в Києві під його головуванням поважна наукова інституція „Українське товариство економістів“, яке крім розроблювання різних теоретичних економічних питань займаються ще й практичними справами. В кінці цього же року з його рамен виходять перші „Консульські курси“, які займаються підготовкою молодих людей до дипломатичної діяльності, а в 1918 році цим Т-вом відчиняється перша українська вища школа „Український Економічно-Адміністративний Інститут“. Пізніше при його безпосередній участі засновується в Києві перший Український Університет, де Туган-Барановський був деканом правничого факультету. Зараз же по відкриттю Університету він разом з іншими українськими поважними вченими приступає до організації Української Академії Наук, де був головою відділу соціальних економічних наук. Коли

Україні загрожувала небезпека з Півночі, то уряд У. Н. Р. делегує його з надзвичайними уповноваженнями до Парижа, але не судилось йому вже виконати цю задачу, бо по дорозі він тяжко занедужав і помер в Одесі 22 січня 1919 року.

Теоретичні погляди М. Туган-Барановського є найкраще розроблені в його знаменитій праці „Основи політичної економії“, за яку він (3 видання) одержав від Російської Академії Наук велику премію імені Гріга.

Одною з перших теорій в цій книжці М. Туган-Барановського, яка дала повне освітлення історичному розвитку народнього господарства, це є його „Схема історичного розвитку народнього господарства“. Що правда, до нього старались подати цю схему такі видатні німецькі економісти, як Ф. Ліст, Бруно Гільденбранд і Біхер. Але Туган-Барановський непогоджується з ними і після наведеної ним критики ці теорії осталися раз на завше розбитими. Натомість Туган-Барановський виводить свою теорію і ділить зпочатку всі існуючі до цього часу доби народнього господарства на дві цілком відокремлених груп, а саме на групи: гармонійних і антагоністичних господарств. В гармонійних госп. системах, каже він, інтереси поодиноких господарств не знаходяться в суперечности одно до другого, це лише характеризує антагоністичні системи.

Групу гармонійних господарств, він в свою чергу, поділює на такі господарські періоди:

1. Первісне господарство, яке не знало приватної власности на знаряддя продукції.
2. Мінове (товарове) господарство дрібних самостійних продуцентів — мійське господарство цехів в середневіччю.
3. Майбутнє соціалістичне господарство, в якому засоби продукції належатимуть широким групам продуцентів.

Група антагоністичних господарств ділиться на:

1. Рабське господарство, в якому робітник є власністю власника засобів продукції.
2. Кріпацьке, при якому власник засобів продукції має право власности на працю робітника.
3. Капіталістичне, в якому робітник є формально вільним, але будучи залишений засобів продукції, економічно примушений працювати на користь власника засобів продукції.

В гармонійних системах немає антагонізму, немає експлуатації людини людиною, в них засоби продукції є у власности самих продуцентів виробників. Первісна госпо-

дарка не знала приватної власності: всі були рівні, не було бідних, як рівнож не було й рабів. В середньовічному господарстві цих рівнож не було експлуатації людини людиною. Майстер, підмайстри й учні становили наче-то одну родину. А соціалістичне господарство майбутнього також не малоби володарів та їм підвласних. Всі засоби продукції в ньому належалиб цілій суспільности, а тому всі члени суспільности мусілиб бути рівними у всіх відношеннях.

Антагоністичні системи характеризуються протилежними рисами. Всі вони утворені на противенстві і підчиненню одних громадських груп другим. Кожда з цих систем мусить мати що найменше дві громадських групи, з яких одна має силу і владу і старавься зробити в другій просте зняряддя господарства. Отже, тому й виникає немінучий антагонізм таких громадських груп і всі зв'язані з ним негативні сторони суспільно економічного співжиття.

Схема господарського розвитку М. Туган-Барановського мусить бути загально прийятою, як єдина зі всіх схем, які до цього часу мали місце. Ця схема охоплює всі доби господарського розвитку, починаючи від старої давнини та рівнож може бути примінена в своїх окремих періодах до кожної з країн світу. Ми знаємо, що навіть і зараз; коли де-які народи Європи доходять в своїй господарському розвитку до найвищих шаблів, то багато ще можна здібати й таких, які знаходяться на найнижчому шаблі, в яких ще має місце первісна господарка.

Другою його головною і новою в економічній літературі теорією, це його теорія вартости. Туган-Барановський не погоджується з опреділенням теорії вартости попередніми видатними економістами, як Рікардо, Маркс і Менгер, які підходили: перші два до вияснення її з об'єктивної, а останній з суб'єктивної точки погляду. Він каже, що як об'єктивна так і суб'єктивна теорія вартости мають свої плюси і мінуси, а тому не можуть бути в цілому прийняті. А це тому, що господарювання є двусторонній акт, акт ділання людини на зовнішню природу, а тому він мусить вмішати в собі, як суб'єктивні так і об'єктивні чинники. Приводячи до цих аргументів в доказ своєї теорії, він означає її конкретно так: „Коли в одну одиницю часу продукція А дасть більше користі чим В, то поширюється А. Тому ужитковість останніх одиниць продуктів кожного роду, їх гранична ужитковість, має бути відворотно пропорційна відно вий кількоти тих продуктів, які випродукуються в одиницю робочого часу, або має бути про то пропорційна трудовій вартости тих же продуктів“. Ця є

думки Туган-Барановський доказує при помочи елементарної математики. Але київський проф. Столяров доказав її при помочи вищої математики в книжці: „Аналітичний доказ теореми М. Туган-Барановського“.

Рівнож розробив він детально питання, як металових так і паперових грошей, по якому питанню він навіть випустив окрему розвідку „Гроші“. Придбав собі імя серед наукового світу своєю теорією кріз, яка дуже ґрунтовно розроблена в книжці „Промислові крізи“, де він не погоджується з попередніми теоріями, виводить свою і вважає, що крізи повстають завдяки сучасній системі народного господарства, се-то тому, що капіталістичне господарство є не організоване і хаотичне по своїй природі та збудоване на антагонізмі поодиноких кляс.

М. Туган-Барановський серед вчених Європи є найвидатнішим теоретиком кооперації. В цілому ряді своїх праць, як „Соціяльні основи кооперації“ (3 вид. в московській мові), „Кооперація, соціяльно-економічна природа її та мета“ (Київ, 1919), „Продукційні підприємства кооперативів з точки погляду кооперативної теорії (Київ, 1918) і інших, він дав цілком обґрунтоване поняття кооперативного підприємства та клясіфікацію окремих галузів кооперації, як рівнож розділив і розробив поодинокі ці галузі. Коли попередю в цій справі були пороблені спроби німецькими теоретиками кооперації, як Г. Кауфманом і Ф. Штаудінгером та московським теоретиком А. Миколаєвим, то після критики Туган-Барановського, їх теорії зістали назаве похоронені.

Натомість Туган Барановський дає своє вичерпуче розуміння кооперативного підприємства кооперативи. Він каже, що: „Кооператив є таке господарське підприємство де-кількох осіб, котрі з доброї волі з'єдналися, яке має своєю метою не добування найбільшого прибутку на витрачений капітал, а, навпаки, збільшення, через спільне господарювання, трудового зиску його членів, або зменшення їхніх видатків“.

Також дає він дуже повну і вичернуючу клясіфікацію кооперативів. Поперше він виділює „кооперативи в оточенні володіння“, а потім „в оточенні праці“. Кожду з цих груп він розділює на підгрупи і т. д. В кінцевому виводі він відзначає такі категорії кооперативів:

1) Кредитові кооперативи.	6) Товариства по переробці.
2) Споживчі товариства.	7) Продукційно підсобні артїлі.
3) Будівничі товариства.	8) Трудові артїлі.
4) Закупочні товариства.	9) Продукційні артїлі.
5) Товариства по збуту.	

Крім економічних ще дуже добре обробив Туган-Барановський соціалістичні теорії всіх напрямів, в якому відношенню його можна числити одним в європейській літературі. Він ділить всі ці теорії на дві цілком відокремлених групи: на соціалізм в узкому розумінню слова і комунізм, які в свою чергу діляться на приведеній таблиці на окремі підгрупи, з зазначенням головних їх представників:

Соціалізм:

1. Централістичний (колективізм). Головн. предст.: Пекер.
2. Корпоративний: Гол. предст. Луї Блян і Ляссаль.
3. Федералістичний: Гол. предст. Шарль Фур'є.
4. Анархістичний: Гол. предст. Прудон.

Комунізм:

1. Централістичний: Гол. предст. Е. Кабе.
2. Федералістичний: Гол. предст. Р. Овен.
3. Анархістичний: Гол. предст. У. Годвін.

Соціалістичний ідеал розроблений М. Туган-Барановським в таких його працях: „Шукання нового світу“, „Современный социализм“, „Теоретическія основы марксизма“, „Общественно-экономическія идеалы нашего времени“, та почасти в соціяльних основах кооперації.

Багато його праць перекладено на різні мови, а найбільше на німецьку як: *Geschichte der Russischen Fabrik* (1900), *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England* (1901), *Theoretische Grundlagen des Marxismus* (1905), *Der moderne Socialismus* (1908) і т. и.

Майже всі його праці були по кілька разів видані і дуже пильно студійовались, українським так і російським громадянством. Трудно було здібати в б. імперії інтелігентну людину, якаб не була знайома з працями цього видатного письменника наших часів.

В пам'ять великої наукової як і громадської діяльності М. Туган-Барановського, українські кооператори присвятили його імені Український Кооперативний Інститут у Києві (Кооперативний Університет).

В. Косинський походить зі старого гетьманського роду Косинських з Чернігівщини. Свої студії проходив в Московському Університеті під керівництвом відомого російського економіста професора Ол. Чупрова. Після Туган-Барановського він числиться одним з найвидатніших економістів і знатоком аграрного питання в Європі. Був

напочатку професором політичної економії в Одеському Університеті, пізніше в Київській Політехніці, а відтак в Кам'янецькому Університеті. Він є також членом Української Академії Наук в Києві.

За свою працю „Учреждения мелкаго кредита в Германіи“ вид. в 1901 році, Косинський одержав ступень магістра політичної економії і вже після цього зробився відомим серед наукового світу. Але найбільше він придбав слави своєю знаменитою розвідкою „К аграрному вопросу“, якої вийшло вже з друку три томи великого розміру. За перший том цієї праці він одержав ступінь доктора політ. економії. Ці його праці по аграрному питанню, можна сказати, являються єдиними в європейській літературі. Автор при вирішенню того чи іншого питання опирається на багатий числовий матеріал, зібраний ним старанно на протязі довшого часу і дуже ґрунтовно перероблений.

Найбільшу увагу в праці академіка Косинського звертає на себе землекористування поміщицьке і селянське. Тут він провів детальний аналіз, починаючи від часу звільнення селянства від кріпацтва аж до В. Революції, та вивів закони його розвитку, які мають велике значіння для всіх хліборобських країв. Крім хліборобства розробив він інші галузі сільського господарства. Закон рівенства прибутків, початки якого були розроблені представниками класичної школи, дістав своє завершення у Косинського. Але крім зазначених питань він старався вирішити ще й деякі соціологічні питання, яких він торкається у всіх своїх працях.

К. Воблий рівнож, як і попередні видатні вчені, належить до найповажніших економістів України. Він є членом Української Академії наук та проф. Університету, Комерційного і Кооперативного Інститутів в Києві. Його великою заслугою перед Україною є праця по організації першої Високої економічної школи на Україні — Київського Комерційного Інституту, якого він був через довший час ректором.

Воблий є відомий серед наукового світу цілим рядом своїх поважних наукових праць. Між ними „Третій промисловий перепис в Німеччині“, „Економія страхування“ (аскурація), „Продукційні сили Галичини“, „Політична економія“, (популярний курс) та „Економічна географія України“. Всі праці були видруковані в різні часи на урядовій московській мові, лише „Економічна географія України“ друкувалась і на українській мові*).

*) Судьба друку цієї цінної книжки на українській мові, не дивлячись на всі заходи автора, як і його товаришів, здається, так і не увінчалась успіхом.

Відомий український історик М. Грушевський написав поважну історично-економічну розвідку „Студії з економічної історії України (Київ, 1918). В цій праці розглядає він головню економічний розвиток України за час XIV—XVI вв. і дає нам вичерпуючий образ нашого господарського стану за цих три віки.

Член Рос. Академії Наук, проф. Ф. Щербина прославився своїми розвідками по „Селянським бюджетам“, дякуючи яким, він далеко посунув наперед праці прикладної економії, як на Україні так і в Росії. Рівнож користується популярністю серед наукового світу його поважна праця про Українські артїлі, яка носить назву: „Очерки южно-русских артелей“.

Вищезазначену групу українських економістів можна віднести до старшої генерації. Кождий з цих економістів належав або симпатизував одній з Західно-Європейських шкіл. Так М. Туган-Барановський був зпочатку марксистом, а потім заняв цілком самостійне становище. Косинський більше симпатизував класичній школі, а зокрема Рікардові. Але можна з певністю сказати, що всі вони йшли за авторітетом Туган-Барановського, як і багато московських економістів.

Інакший напрям в політичній економії заняла нова генерація українських економістів, як С. Остапенко, Ол. Мицюк, К. Мацівнич, С. Весоловський, А. Синявський, В. Тимошенко. Вони звернули пильну увагу в першу чергу на студії національної економії, над чим і весь час працюють.

С. Остапенко є проф. Київського Університету по кафедрі політичної економії і соціології. Свої студії він проходив в Київському Комерційному Інституті, де скінчив економічний і технічний факультети. Як син убогого гончара з Волині, Остапенко не мав змоги своєчасно одержати освіту, але не дивлячись на це, він на протязі короткого часу збогатив економічну літературу цілим рядом своїх наукових праць.

В своїй „Політичній економії“ серія II-га, яка вийшла друком в Кам'янці на Поділю в 1920 році, Остапенко дав приступний виклад цієї дисципліни і призначив її для шкіл другого ступня. Але не дивлячись на те, вона служить підручником і для вищих шкіл. Вартість цієї книжки заключається в тому, що автор вперше зачіпає тут український національний елемент, який до цього часу не мав місця в курсах політичної економії. Старасться він цей момент всесторонньо, на підставі числових спостерегань освітити і вставити на своє місце. А тому властиво „Політичну економію“ Остапенка можна скоріще назвати національною

(Українською) політичною економією. Крім загально прийнятих галузів народного господарства, він ще вносить до цієї дисципліни і „Державний бюджет“. Що правда, він має належити до науки про фінанси, куда й завше відносився, але, аби дати читачеві повний образ національного господарювання, тим більше в приступнім курсі, то він не є зайвим. Між иншим оригінальними є його думки про перехід до майбутнього соціалістичного господарства. „Що до моменту переходу до наступної форми господарювання, каже він, то, як і всі другі історичні епохіяльні дії, перехід до нової форми буде відбуватися етапами заступлення революції та еволюції, себ-то поступового розвою і насильного змагання класів і груп“. А „останню революцію, або ту революцію, за котрою прийде обовязково соціалістичний несуперечний лад, прозвано соціальною революцією“*). Так він уявляє собі перехід суспільности до майбутньої соціалістичної доби. Свою теорію він підпирає на підставі дослідів історичної конечности господарського розвою.

Рівнож поважною його працею є „Економічна географія України“ видана в Києві 1919 році. Заслужують уваги його окремі економічні монографії та розвідки, написані ним в московській мові, як: „Задачи русскаго хлѣбнаго експорта“ (Київ, 1912 р.), „Мясной экспорт“ (Київ, 1912), „Элеваторная система“ (Київ, 1912), „Организации и институции, способствующие германскому экспорту“ (Київ, 1912), „Персидский рынок и его значение для России“ (Київ, 1913), „Экономия промышленности“ (Київ, 1913), „Аргентина и ее роль на хлѣбном мировом рынкѣ“ (Київ, 1913), „Рентабельность русскаго продуктивнаго скотоводства“ (Умань, 1913), „Торговныя палаты (Handelskammern) в Германіи“ (Київ, 1914), „Экономия скотоводства и хлѣбныя пошлыны“ (Умань, 1914), „Транспорт и война“ (Харків, 1914), „Желѣзнодорожныя перевозки скота и его продуктов в 9 губерніях Юга России“ (Харків, 1916). В цих розвідках Остапенко старається дати відповідь на всі болючі питання нашого національного господарювання.

Ол. Мицік був напочатку професором Київського, а тепер є Українського Університету в Празі, по кафедрі політичної економії. Студії свої проходив в Харківському Університеті, де скінчив правничий факультет. Він відзначився серед українських економістів нової генерації своїми працями по сільсько-господарській економії, яку солідно почав розробляти. В цілому ряді своїх невеличких розвідок він змалював нам головним чином дві галузі цієї дисципліни, а саме переселення та земельну реформу на Україні.

По переселенню ним написані такі праці: „Про переселення на Амур та Усурійський край“ (Київ, 1909), „Про переселення в Західний Сибір“ (Київ, 1909), „Про переселення в Степовий Киргизський край“ (на Сірий клин) Київ, 1909), „Про переселення на Далекий Схід“ Київ, 1913), „Переселення та Українство“ (Харків, 1912). Отже, як видно, Мицюк дав нам майже цілком закінчену картину так важного нашого переселення на Схід і в цьому є його заслуга. Цими розвідками внесена ним цілком нова сторінка до нашої національної економії. Праці Мицюка по земельній реформі, це є витяги з його капітальної розвідки „Земельна справа на Україні за часи з 1905 по 1921 рік“, яку й до сього часу йому не вдалося видрукувати. Але й ці невеликі витяги кидають чимало світла на нашу земельну справу.

К. Мацієвич є по фаху агроном і свою освіту одержав в Ново Олександрійському сільсько-господарському інституті. Був напочатку професором в Москві, а потім в Київському комерційному інституті. Написав цілий ряд праць по сільсько-господарській економії і кооперації.

С. Веселовський є проф. Університету і Політехніки в Києві. Працює більше по сільсько-господарській економії.

А. Синявський є проф. Київського Університету і відомий своїми історичними працями по економії.

В. Тимошенко є проф. Українського Університету і Укр. Господарської Академії на Чехах і працює головню по економічній географії України.

Як бачимо, українська нація, не дивлячись на несприятливі умови, на протязі короткого часу, видвигнула цілий ряд поважних вчених на полі економічних знань.

Література для студій:

На українській мові.

- М. Туган-Барановський: Політична економія. Попул. курс. Київ, 1919.
- ” Шукання нового світу. Київ, 1919.
- С. Остапенко. Політична економія. Серія II-га, Камянець на Под. 1920.
- М. Грушевський. Студії з економічної історії України. Київ, 1918.
- ” Початки громадянства. (Генетична соціологія). Відень, 1921
- Д-р С. Данилович. В справі аграрних реформ. Львів, 1909.
- О. Т. Войнаровський. Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси. Львів, 1910.
- Ом. Мицюк. Про переселення на Амур та Усур. краї. Київ, 1909.
- ” Про переселення в зах. Сибір. Київ, 1909.
- ” Про переселення в Степовий Киргизський край (на Сирій Клин). Київ, 1909.
- ” Про переселення на Далекий Схід. Київ, 1913.
- ” Переселення та Українство. Харків, 1912.
- ” Община та земельна реформа. Лубни, 1917.
- ” Земельні реформи на Україні Львів, 1921.
- Ю. Павликовський. Земельна справа у Сх. Галичині. Львів, 1922.
- І. Шимонівч. Українська промисловість. Камянець на Под., 1920.
- В. Левинський. К. Маркс. Нова Україна. Травень 1923. Прага.
- Дж. К. Інгрем. Історія політичної економії. Переклад. М. Лозинського. Львів, 1903.
- П. Коврад. Національна економія. Перекл. М. Лозинського, Львів, 1903.
- К. Біхер. Повстання народного господарства. Пер. М. Залізняка. Львів, 1913.
- Ад. Семіт. Про багатство народів. Перекл. Михалевича. Львів, 1913.

- К. Маркс і Фр. Енгельс. Комуністичний маніфест. Львів, 1922.
- Фр. Енгельс. Розвиток соціалізму від утопії до науки. Пер. Лозинського, Чернівці, 1912.
- „ Початок родини, приватної власности і держави на підставі дослідів Л. Г. Моргана. Нью-Йорк. 1919.
- „ Основні засади комунізму. Вид. Kultura. Нью-Йорк.
- К. Кавтський. Економічні науки К. Маркса. Пер. В. Левницький. Лайпціг.
- „ Основи соціалізму. Вид. Kultura. Нью-Йорк.
- „ Соціальна революція. Берлін-Київ. 1920.
- „ Народність і її початки. Вид. Укр. Вид. Спілки, Львів.
- Е. Гекер. К. Маркс, його життя і наука. Kultura. Нью-Йорк.
- А. Богданов. Початковий курс політичної економії. Вид. Знання то сила. Київ-Берлін, 1923.
- А. Панефук. Марксизм і Дарвінізм. К. В. Л. 1921.
- Ф. Ляссаль. Програма робітників. РУП., 1903.
- В. Лібкнехт. Чи Європа має скозачити? Відень, 1915.
- Б. Шмераль. Поняття і цілі соціалізму. Kultura. Нью-Йорк.
- Ш. Жид. Шлях до щастя. (Пророкування Фурьє). Кам'янець на Под., 1919.
- Н. Ленін. Держава і революція. Відень, 1991.
- Н. Бухарин і Преображенський. Азбука комунізму.

В чужих мовах.

- М. Туган-Барановський. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. СПб., 1907.
- „ Основи политической экономии. СПб. 3 вид.
- „ Современный социализм. СПб, 1906.
- „ Теоретическія основы марксизма, СПб., 1906.
- „ Общественно-экономическіе идеалы нашего времени. СПб.
- А. Чупров. История политической экономии. СПб., 1907.
- И. Иванюков. Основныя теории экономической политики С. Ад. Смита до настоящего времени. Москва. 1891.
- Л. Мейер. Главныя теченія в современной политической экономии, СПб., 1891.
- В. Ф. Тотоміанц. История экономических и социальных учений, Париж, 1921.

- І. Кулишер. Історія економіческаго быга. СПб. 3 вид.
К. Маркс. Капітал. I—II. т. Пер. Базарова і Степанова.
Д. Рікардо. Начала політичешкоі економіі. Пер. Зибера.
СПБ. 1882.
В. Косинскій. Аграрный вопросъ. т. I—II. Одеса—Київ.
Орженцкій. Ученіе о економическом явленіи.
К. Воблый. Политическая економія. Для серед. шкѣл.
Київ. 1923.
С. Остапенко. Економія промышленности. Київ, 1913.
K. Gide i K. Rist. Historja doktryn ekonomicznych od fizjo-
kratów do czasów najnowszych, t. I—II
Warszawa, II. вид. Пер. Квятковскі.
St. Głabiński. Wykład ekonomiki społecznej. Lwów. 1913.
J. Melewski i Wł. Czerkawski. Polityka ekonomiczna, t. I—II.
1910.
K. Marx, Theorie über den Mehrwert. t I—IV. Stuttgart,
1910.
Wil. Roscher. Geschichte der Nationalökonomik in Deutsch-
land. 1874.
J. Kautz. Die Theorie und Geschichte der Nationalökonomik.
Leipzig.
-
-

Помічені помилки в тексті.

На стор. 34, рядок 25 з гори видруковано : „тримався, бо на протязі“, треба пропустити „бо“.

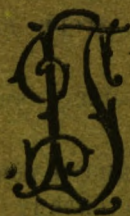
На стор. 48, рядок 15 згори видруковано : „творів“, має бути : „теорій“.

На стор. 48, рядок 1 знизу видруковано „Богатво“, має бути „Богацтво“.

На стор. 96 в 9 рядку знизу в реченню : „До цього спонукав“ і т. д. при ломанню складу вставлено в невідповідне місце слово „фабрики“. Порядок слів має бути такий : „До цього спонукав його упадок ремісничої класи, внаслідок сильної конкуренції фабрики“, і т. д.

3 0000 027 535 388

З ДРУКАРНІ СТАВРОПОЛІТІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ у ЛЬВОВІ
ПІД УПРАВОЮ О. ЛЬБЮКА.